Klaipėdos universitetas
Lietuvos istorijos institutas
Vilniaus universitetas

L I E T U V O S

ARCHEO*logija* 29

Skiriama
Jono Puzino
100-mečio jubiliejui

DIEMEDŽIO
LEIDYKLA
VILNIUS

VILNIUS 2005

UDK 902/904(474.5)
Li-227

Redaktorių kolegija:
Algirdas Girininkas (*ats. redaktorius ir sudarytojas*)
(*Lietuvos istorijos institutas*)

Rimantas Jankauskas
(*Vilniaus universitetas*)

Vytautas Kazakevičius
(*Lietuvos istorijos institutas*)

Mykolas Michelbertas
(*Vilniaus universitetas*)

Ēvalds Mugurēvičs
(Latvijos universiteto
Latvijos istorijos institutas)

Vytautas Urbanavičius
(*Pilių tyrimo centras „Lietuvos pilys“*)

Gintautas Zabiela
(*Lietuvos istorijos institutas*)

Vladas Žulkus
(*Klaipėdos universitetas*)

Jurgita Žukauskaitė (*ats. sekretorė)*
(*Lietuvos istorijos institutas*)

ISSN 0207-8694
ISBN 9986-23-124-8

© Lietuvos istorijos institutas, 2005
© Straipsnių autoriai, 2005

LIETUVOS ARCHEOLOGIJA. 2005. T. 29, p. 179–202. ISSN 0207-8694

NARVOS KULTŪROS PIETINĖ RIBA

EGLĖ MARCINKEVIČIŪTĖ

ĮVADAS

Narvos kultūra kelia ne tik archeologų, bet ir daugelio kitų sričių specialistų susidomėjimą. Menotyrininkus žavi Narvos kultūros vaizduojamojo meno palikimas, muzikologai ją laiko kanklių ir sutartinių lopšiu, pagaliau ji minima sprendžiant baltų etnogenezės problemas. Teorijos pagrindžiamos žemėlapiais, kuriuose tyrinėjamo objekto paplitimas sutampa su ankstyvojo ar viduriniojo neolito Narvos kultūros teritorija. Lietuvių tyrinėtojams aktualiausia Lietuvos teritorijoje esanti šios kultūros pietinė dalis. Tiesa, Narvos kultūrai dažniausiai priskiriama tik dalis Vakarų Lietuvos, o Šiaurės Rytų Lietuva laikoma Narvos bei Nemuno kultūrų įtakos zona (Rimantienė, 1984, p. 124). Tokia Narvos kultūros paplitimo vizija, nepaisant naujai tyrinėtų paminklų gausos, gyvuoja jau dvidešimt metų, nors tuo metu egzistavusi gana menka duomenų bazė leido nustatyti greičiau teorinę nei archeologine medžiaga pagrįstą Narvos kultūros teritoriją. Per pastarąjį dešimtmetį tyrinėti paminklai leidžia iš naujo įvertinti neolite vykusius procesus, tarp jų ir kultūrų teritorijų kaitą.

TYRIMŲ APŽVALGA

XX a. pirmojoje pusėje visas Rytų Baltijos regionas buvo priskiriamas Šukinės-duobelinės keramikos kultūrai. XX a. 6–7-ajame dešimtmetyje pagal Estijoje, Narvos mieste, tyrinėtas gyvenvietes išskirta Narvos tipo keramika (Янитс, 1959, с. 127), o vėliau – ir Narvos kultūra. Pirmoji „Narvos kultūros“ terminą panaudojo N. Gurina. Nors apibūdindama šios kultūros paplitimo teritoriją archeologė Lietuvos nepaminėjo, tačiau žemėlapyje nurodė, kad Narvos kultūra į pietus apėmė ne tik Vakarų ir Vidurio Lietuvą, bet ir Kaliningrado sritį (Гурина, 1967, с. 189–192, рис. 105).

Lietuvoje apie Narvos kultūrą prabilta nuo 1966 m. pradėjus tyrinėti Šventosios durpynines radimvietes. R. Rimantienė pasiūlė įvesti „Narvos–Nemuno kultūros“ terminą kaip labiau apibūdinantį šios kultūros paplitimo ribas. Archeologė minėtajai kultūrai pradžioje priskyrė ne tik Šventosios gyvenvietes, bet ir nurodė, kad šiai kultūrai artimos iki to meto tyrinėtos Pietryčių Lietuvos ankstyvojo neolito gyvenvietės (Jablonskytė-Rimantienė, 1969, p. 108). Vėlesniuose savo darbuose R. Rimantienė visą Pietų Lietuvą, Kaliningrado sritį bei Šiaurės Rytų Lenkiją priskyrė Nemuno kultūrai, tuo tarpu piečiausiais Narvos kultūros paminklais laikė Lietuvos pajūrio neolitines gyvenvietes (Rimantienė, 1974, p. 14). Nors daugelyje archeologės straipsniuose publikuotų žemėlapių Kaliningrado sritis žymima kaip Narvos kultūros teritorija (Rimantienė, 1984, p. 124, pav. 62), tačiau čia tyrinėtus paminklus ji priskyrė Nemuno kultūrai (Rimantienė, 1984, p. 123). Anot archeologės, į Kuršių neriją Narvos kultūros atstovai atėjo sausuma, pietine Kuršių marių pakrante, tačiau galbūt prasmegę šios kultūros paminklai dar nerasti (Rimantienė, 1996, p. 150).

„Lietuvos TSR archeologijos atlase“, kaip ir daugelyje XX a. 6–8-ojo dešimtmečio neolito laikotarpio žemėlapių, Šiaurės Rytų Lietuva buvo paliekama kaip tuščias plotas. Situacija pakito po 1975-ųjų, kai pradėtos tyrinėti Jaros, Žemaitiškės, Pakretuonės, Kretuono, Žeimenio ežero gyvenvietės. Tyrinėjimų pradžioje Šiaurės Rytų Lietuvoje aptikta keramika laikyta artima Narvos kultūrai, tuo tarpu titnago inventorius priskirtas Nemuno kultūrai (Гирининкас, 1981). Vėlesniuose savo darbuose šių paminklų tyrėjas A. Girininkas juos laikė Narvos kultūros palikimu (Girininkas, 1994). R. Rimantienė liko prie nuomonės, kad šioje teritorijoje egzistavo hibridinė kultūra arba atskiras pietinis Narvos kultūros variantas, kurio būdingiausias bruožas – „...aiškus rytinio Narvos kultūros varianto ir Nemuno kultūros susiliejimas...“ (Rimantienė, 1996, p. 151).

A. Girininkas nukėlė Narvos kultūros ribą į pietus ne tik Šiaurės Rytų Lietuvoje, bet ir priskyrė šiai kultūrai Kaliningrado srityje bei Šiaurės Rytų Lenkijoje tyrinėtus Cedmaro tipo paminklus (Girininkas, 1994). Dėl šių paminklų diskusijos kyla ligi šiol. Narvos kultūrai juos priskyrė ir dalis lenkų archeologų (Kempisty, 1986, p. 202–203; Szymczak, 1995, p. 143). Šių paminklų tyrėjai teigė, kad

čia egzistavusi atskira Cedmaro kultūra (Gumiński, 1999; Тимофеев, 1996, c. 162).

Taigi galima išskirti dvi pagrindines Narvos kultūros paplitimo teorijas:

1) ši kultūra apėmė Šiaurės Vakarų Lietuvą iki Nemuno aukštupio, o šiaurės rytinėje Lietuvos dalyje susiformavo atskiras – pietinis – variantas, kur susiliejo Nemuno ir Narvos kultūros (Rimantienė, 1984, p. 142);

2) Narvos kultūra į pietus siekė Priegliaus ir Neries upes (Girininkas, 1989, p. 6).

Šios Narvos kultūros pietinės ribos koncepcijos susiformavo dar XX a. devintojo dešimtmečio pradžioje, o vėliau ši tema buvo nepelnytai užmiršta. Trumpai Narvos kultūros paplitimo į pietus problemą tėra paminėję Dž. Brazaitis (Brazaitis, 2003) ir G. Piličiauskas (Piličiauskas, 2002). Pastaraisiais metais ši tema sulaukė šiek tiek lenkų archeologų dėmesio: W. Gumiński (Gumiński, 1999), S. Kukawka (Kukawka, 2001), K. Szymczak (Szymczak, 1995). Iš naujo sugrįžti prie šios temos skatina ne tik archeologinėje literatūroje likusi prieštaringa nuomonė, bet ir per pastarąjį dešimtmetį tyrinėjant akmens amžiaus paminklus sukaupta gausi naujos informacijos bazė.

NARVOS KULTŪROS BRUOŽAI

Narvos kultūra per ilgą egzistavimo laikotarpį buvo paplitusi didelėje teritorijoje, todėl jos bruožai atskiruose regionuose šiek tiek skiriasi. Įtakos šiems skirtumams galėjo turėti ne tik atstumas tarp atskirų tos pačios kultūros bendruomenių, bet ir kaimyninės kultūros įtaka. Kartais yra sunku nustatyti būdingiausius Narvos kultūros bruožus, todėl dalis archeologų mėgina skirti atskiras kultūras (Cedmaro, Piestinės, Usviatų ir kt.) ar Narvos kultūros variantus. Narvos kultūra šiame straipsnyje suprantama plačiąja prasme, t. y. kaip kultūrinis ratas, apimantis visus variantus, besiskiriančius laiku ir erdve.

Narvos kultūra susiformavo neolito pradžioje (~5500/5300 BC) ir nustojo egzistavusi (pagal šiuo metu turimas vėlyviausias radiokarbono datas) senojo bronzos amžiaus pabaigoje (~1500 BC). Daugelis archeologų šią kultūrą kildina iš mezolitinės Kundos kultūros (Girininkas, 1994, p. 10; Rimantienė, 1996, p. 134; Гурина, 1967, c. 176; Янитс, 1959, c. 332), atkreipdami dėmesį į kaulo bei rago dirbinių panašumus.

Narvos kultūros terminą pirmą kartą paminėjusi N. Gurina išskyrė tris šios kultūros sritis: vakarinę, kuriai atstovavo Vakarų Latvijoje tuo metu tyrinėta Sarnatės gyvenvietė; centrinę arba šiaurinę, apimančią Rytų ir Pietų Latviją bei Pietryčių Estiją, bei rytinę, paplitusią didžiojoje Estijos dalyje, Pskovo srityje bei Šiaurės Vakarų Baltarusijoje (Гурина, 1967, c. 189–191). Panašiai Narvos kultūros variantus pateikė ir R. Rimantienė, tačiau ji dar išskyrė pietinį variantą, apimantį Šiaurės Rytų Lietuvą ir Vakarų Baltarusiją, Minsko sritį (Rimantienė, 1996, p. 150–151). Visiškai kitokią Narvos kultūros koncepciją pateikė A. Girininkas. Jis išskyrė dvi Narvos kultūros sritis: šiaurės rytinę ir pietvakarinę, kurias skiria Lielupė, Nevėžis ir Nemunas. Anot archeologo, R. Rimantienės išskirtų pietinio, rytinio ir šiaurinio variantų medžiaga yra gana artima ir gali būti sujungta į vieną – šiaurės rytinę sritį, o pietvakarinei sričiai priklauso ne tik Lietuvos ir Latvijos vakarinės dalys, bet ir Kaliningrado sritis (Girininkas, 1985, p. 121). Beje, šiaurės rytinę ir pietvakarinę sritis archeologas išskiria ne tik pagal keramikos, titnago ar kaulo bei rago dirbinių skirtumus, bet ir remdamasis gamtinės aplinkos bei ūkinės veiklos analize. Šio straipsnio autorei A. Girininko Narvos kultūros koncepcija yra priimtinesnė, todėl naudojama šiame darbe[1].

Narvos kultūros atstovai – tai medžiotojų ir žvejų bendruomenės, kurių ūkyje ypač svarbūs buvo vandens resursai. Tai liudija daugelio gyvenviečių lokalizacija ir radiniai: žuvų ir vandens gyvūnų kaulai, tinklai, kabliukai, kiti žvejybos įrankiai. Visos Narvos kultūros gyvenvietės buvo įkurtos patogiose žvejybai vietose, prie vandens – dažniausiai prie ežerų, tik retais atvejais – prie upių (Sudota, Šaltaliūnė).

Charakteringiausiu Narvos kultūros palikimu, leidžiančiu ją išskirti iš kitų kultūrų, laikytina keramika. Nors išlieka galimybė, kad tam tikras indas į svetimą teritoriją pateko mainų keliu ar tam tikras ornamentas buvo perimtas kaip mados dalykas, tačiau keramikos gamybos ir ornamentavimo tradicijos dažniausiai suvokiamos kaip gimininių (tos pačios kultūros) bendruomenių savitumo išraiška.

Narvos kultūros indų molio masėje vyrauja smulkios augalinės ar/ir grūstų kriauklelių priemaišos. Puodai dideli, plačiaangiai, smailiadugniai, dažniausiai ornamentuoti juosiančiomis kompozicijomis viršutinėje indo dalyje. Lipdant puodus molio juostų sujungimo vietas dažniausiai užlygindavo aštriais, šukas primenančiais įrankiais, dėl to vidinis, o kartais ir išorinis puodų sienelių paviršius yra brūkšniuotas horizontaliomis ar įstrižomis linijomis. Daugelyje „narviškų“ paminklų aptinkami taisyti indai. Įskilusiame inde iš abiejų įtrūkimo pusių išgręžiamos skylės, per kurias puodas surišamas, o kiaurymės užtaisomos derva. Dalis archeologų šį indų taisymo būdą laiko vienu iš Narvos kultūrai būdingų bruožų (Гурина, 1996, c. 137).

[1] Tyrinėjant pietinę Narvos kultūros ribą šios kultūros sritys geografiškai yra beveik vienoje platumoje, tad jos vadinamos rytine ir vakarine.

Šiame straipsnyje remiamasi Dž. Brazaičio pasiūlyta Narvos kultūros keramikos stilių klasifikacija (Brazaitis, 2002). Ankstyvajam neolitui priskiriamos gyvenvietės, kuriose rasta ankstyvojo ir Zvidzės stilių keramikos. Ankstyvojo neolito antroje pusėje paplinta klasikinio stiliaus puodai, kuriems būdinga į vidų nusklembta pakraštėlio briauna, dažniausiai ornamentuota apvijiniais įspaudais, padarytais ant pagaliuko apvyniota virvute (Brazaitis, 2002, p. 60–62). Tiesa, pagrindinis šių indų, kaip ir apvijinio bei tariamo šukinio ornamentų egzistavimo laikotarpis – vidurinis neolitas. Šio stiliaus indai dėl savo išskirtinių, kaimyninėms kultūroms būdingų bruožų leidžia geriausiai atsekti Narvos kultūros paminklus.

Nors Narvos kultūros keramikai būdingesnės augalinės ar/ir grūstų kriauklelių priemaišos, tačiau vakarinėje šios kultūros srityje ankstyvojo neolito pabaigoje greičiausiai dėl Piltuvėlinių taurių kultūros įtakos šalia organinių priemaišų molio masėje galėjo pasirodyti ir grūstas granitas. Šios kultūrų įtakos rezultatu laikomi ir ankstyvojo neolito pabaigoje–viduriniojo neolito pradžioje atsiradę plokšti puodų dugneliai (Girininkas, 1994, p. 56).

Ankstyvojo neolito titnaginius dirbinius sunku atskirti nuo vėlyvojo mezolito radinių, tuo tarpu viduriniajame neolite plačiai paplinta neolitiniai lancetai, kurių smaigalys suformuotas skeltės viršūnėje mikrorėžtukiniu nuskėlimu arba tiesiog nuretušuojant. Spėjama, kad tokius lancetus gaminosi tik Narvos kultūros žmonės, tuo tarpu „nemuniškajai“ tradicijai jie nebūdingi (Piličiauskas, 2002, p. 111). Viduriniajame neolite, spėjama, dėl Rutulinių amforų kultūros įtakos, pasirodo ir trikampiai antgaliai (Girininkas, 1994, p. 135).

Vėlyvajame neolite paplinta tekstilinis, o nuo antrosios pusės – ir vėlyvasis stilius. Šių stilių indai rytinėje srityje dar aptinkami ir senajame bronzos amžiuje, tiesa, šiuo laikotarpiu dalies indų molio masė ir rytinėje srityje jau liesinama grūstu granitu (Girininkas, 1994, p. 181).

Vėlyvojo neolito titnago inventoriuje įsigali plačianuoskalinė titnago apdirbimo technika su jai būdingais dažnai visu plokščiai retušuotu paviršiumi „širdiniais“ antgaliais ir peiliais. Antrojoje vėlyvojo neolito pusėje–bronzos amžiaus pradžioje paplinta gludinti titnago dirbiniai (Brazaitis, 2003, p. 15). Nors sunkiai tikėtina, tačiau, dalies autorių nuomone, šiuo laikotarpiu dar išlieka trapecijos ir lancetai su retušu suformuotais smaigaliais (Girininkas, 1994, p. 157).

Vėlyvojo neolito pabaigoje–bronzos amžiaus pradžioje Narvos kultūros teritorijoje vis intensyviau pasireiškė gamybinio ūkio elementai. Kintant veiklos formoms pakito ir materialinė kultūra, tad sunku nustatyti Narvos kultūros likimą.

PIETINIAI ANKSTYVOJO NEOLITO NARVOS KULTŪROS PAMINKLAI LIETUVOJE

Rytinė sritis

Ilgą laiką piečiausiu Narvos kultūros[2] paminklu laikyta Baltarusijoje esanti Zacenjės gyvenvietė (Rimantienė, 1996, p. 151). Rytinėje Lietuvos teritorijos dalyje piečiausiais paminklais laikytos Kretuono ežero apylinkėse esančios Kretuono 1B ir Žemaitiškės 3 gyvenvietės (Girininkas, 1985, p. 120)[3], tačiau jau dešimtmetis, kai tyrinėjama už maždaug 15 kilometrų į pietvakarius nuo minėtų paminklų esanti **Sudotos 2 gyvenvietė** (Švenčionių r., Švenčionėlių sen.). Ji yra kairiajame Žeimenos upės krante. 1994–2004 m. E. Šatavičiaus vadovaujamų tyrimų metu ištirtas apie 1620 m² plotas, kur atsidengė buvusių ūkinių duobių, židinių, stulpaviečių, įgilintų pastatų vietos. Dalis šių objektų priklauso vėlyvojo mezolito pabaigos–ankstyvojo neolito pradžios Narvos kultūros apgyvendinimo etapui. Tai patvirtina ir radiokarbono datos (~5900/5400 BC). Aptikta keletas didesnių neornamentuotų šukių. Jų molio masė liesinta smulkiomis augalinėmis priemaišomis, o paviršius, atrodo, apteptas riebesniu moliu. Išorinis šukių paviršius lygus, dažnai su padrikomis brūkšniavimo žymėmis (1:1–4 pav.). Pakraštėlių nerasta, todėl tiksliau nustatyti indų formą sunku. Manoma, ši keramika priskirtina pačiam ankstyviausiam Narvos kultūros egzistavimo laikotarpiui (Šatavičius, 2004š, p. 12).

Titnago inventoriaus šiame paminkle gana daug. Dirbinius gamindavo iš geros kokybės importinio titnago. Nemažai aptikta rausvos spalvos matinio titnago dirbinių. Ši rūšis galėjo patekti į Lietuvos teritoriją kartu su keramikos gamybos idėja iš Volgos upės aukštupio regiono. Kadangi titnago žaliavą taupydavo, todėl dauguma dirbinių labai smulkūs, pagaminti iš nuoskalų. Aptikta gana daug specifinės paskirties dirbinių, taip pat mikrolitų (Šatavičius, 2000b, p. 73–74).

Šiame smėliniame paminkle yra persimaišiusi dar vėlyvojo paleolito Svidrų kultūros, taip pat vėlyvojo neolito Narvos kultūros medžiaga. Be to, jis apardytas V a. čia supilant pilkapius ir XV–XIX a. įkuriant kaimavietę, todėl gana sunku tiksliai nustatyti, kurie radiniai susiję su ankstyvojo neolito Narvos kultūros palikimu.

Ilgą laiką Pietų Lietuvoje tyrinėtose gyvenvietėse aptikta keramika su augalinėmis priemaišomis be platesnės analizės buvo priskiriama Nemuno kultūros Dubičių etapui. Tik per paskutinįjį dešimtmetį gerokai suintensyvėjus Pietryčių Lietuvos gyvenviečių tyrinėjimui pastebėta, kad dalis

[2] Straipsnyje vartojama neolito periodizacija pagal Antanaitis-Jacobs, Girininkas, 2002. Paminklai pateikiami pagal geografinę seką judant iš rytų į vakarus ir iš šiaurės į pietus.

[3] Apie šiuos paminklus gana plačiai skelbta literatūroje, tad šiame darbe jie nebeanalizuojami.

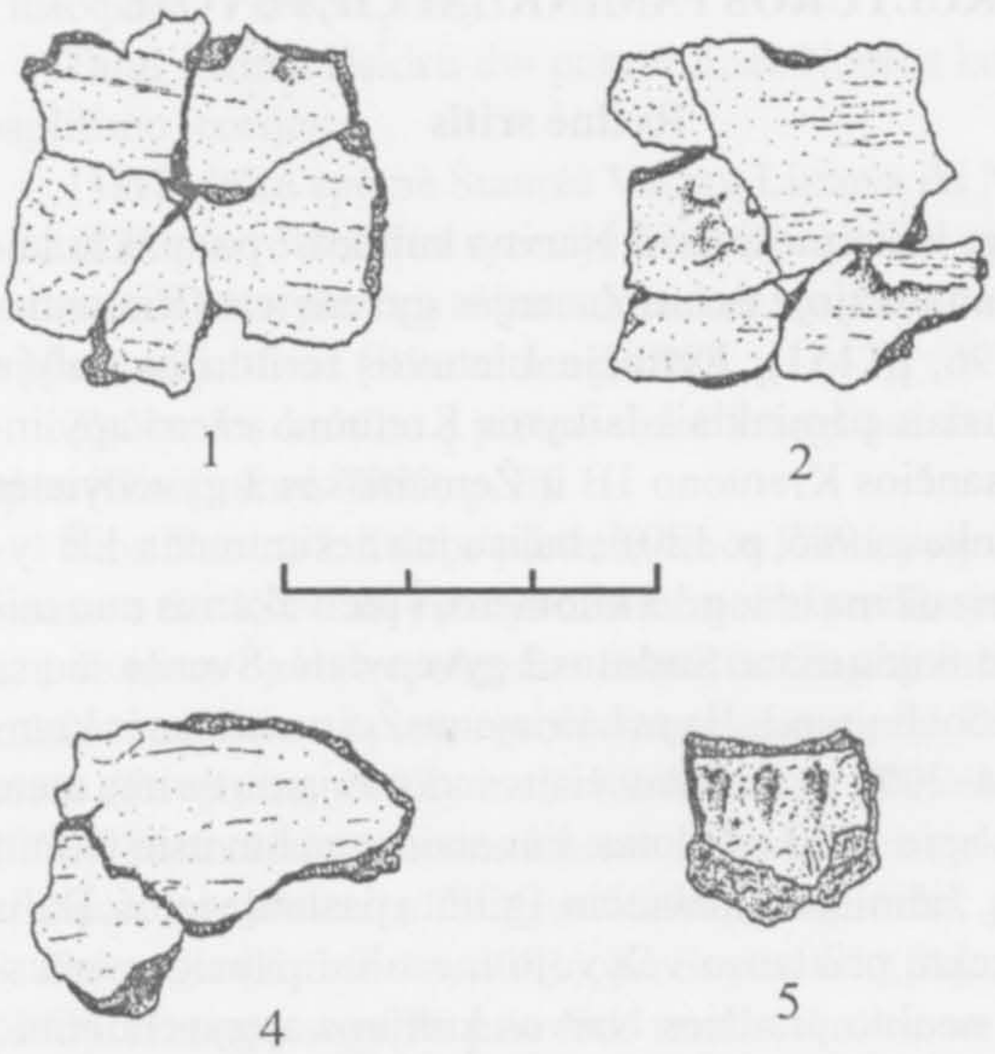

1 pav. Ankstyvojo (1–4) ir vėlyvojo neolito (5, 6) Narvos kultūros keramika iš Sudotos 2 gyvenvietės. *S. Mikšaitės pieš.*

paminklų nebetelpa į Nemuno kultūros bruožų rėmus ir yra artimesni Narvos kultūrai (Piličiauskas, 2002, p. 116–117). Narvos kultūros bruožų galima pastebėti bent dviejose netoli viena kitos esančiose ankstyvojo neolito gyvenvietėse – Katros 1 ir Paramėlio 2. Tai yra labiausiai į pietus nutolę Lietuvos teritorijoje tyrinėti vėlyvojo akmens amžiaus paminklai.

Katros 1 gyvenvietė (Varėnos r., Kaniavos sen.) yra ant smėlėtos pakilumos – buvusios salos, įsiterpusios tarp Čepkelių aukštapelkės ir Katros raisto (buvusio ežero). A. Girininko 1998 m. ir 1999 m. vadovaujamų tyrinėjimų metu ištirtas 2029 m² plotas, kur aptikti net 68 akmens amžiaus objektai: židiniai, duobės, buvusių pastatų vietos, kurių dalis galėjo priklausyti Narvos kultūros gyvenvietei. Gana kompaktiškame plotelyje rasta dviem ar trims narviškiems Zvidzės stiliaus indams priskirtinų šukių (2 pav.). Jų molio masė liesinta smulkiomis augalinėmis priemaišomis ir natūraliai patekusiu smėliu. Indai buvę nedideli, plonasieniai, lengvo S profilio kakleliais (2:1 pav.), vieno jų pakraštėlis – su nežymiu nusklembimu (2:3 pav.). Vidinė pakraštėlių pusė ornamentuota dviguba horizontalia duobučių eile. Išorinėje pusėje ornamentas komponuotas iš dvieilių smulkių duobučių, sudarančių susikertančias įstrižas linijas (2:1–3 pav.). Vieno pakraštėlio vidinė pusė ornamentuota įstrižomis dvieilių duobučių linijomis, o išorinė – palei pat briauną einančia beveik horizontalia 1–2 eilių duobučių linija (2:6 pav.). Su šia ankstyvojo neolito keramika galima sieti šalia aptiktą mikrolitų koncentraciją. Tiksliau nustatyti su „narviška“ keramika susijusius titnaginius radinius sunku, nes šioje gyvenvietėje aptikti ir vėlyvojo paleolito, ankstyvojo–vėlyvojo neolito Nemuno bei Virvelinės keramikos kultūrų kompleksai (Girininkas, 2000, p. 12–14).

Paramėlio 2 gyvenvietė (Varėnos r., Kaniavos sen.) yra maždaug už 2 km į šiaurės rytus nuo Katros 1 gyvenvietės, pietiniame Katros upės (buvusio ežero) krante. 2002–2004 m. E. Šatavičiaus vadovaujamų tyrimų metu šiaurės rytinėje gyvenvietės dalyje iškastas 200 m² plotas, kur aptikti du su ankstyvojo neolito palikimu susiję objektai: ūkinė duobė datuota 5050/4790 BC, o židinys – 4240/4040 BC. Netoliese rastas Zvidzės stiliaus puodo pakraštėlis. Indas buvęs lengvo S ar I profilio kakleliu su užapvalinta į vidinę pusę briauna. Molio masė liesinta smulkiomis augalinėmis priemaišomis. Pakraštėlis ornamentuotas suapvalinto keturkampio formos įstrižai įspaustomis duobutėmis (3:1 pav.). Ankstyvajam neolitui priskirtinos dar 2 panašios molio masės šukės, ornamentuotos įžambiomis įkartėlėmis (3:2, 3 pav.). Pastebėta, kad ši „narviška“ keramika slūgsojo stratigrafiškai žemiau nei kitos šukės. Tiksliai išskirti Narvos kultūros laikotarpio gyvenvietės titnaginį inventorių sunku, nes šiame smėliniame paminkle yra persimaišiusi tiek vėlyvojo paleolito, tiek mezolito, tiek neolitinių Nemuno, Virvelinės keramikos kultūrų, tiek bronzos amžiaus medžiaga (Šatavičius, 2003š).

Taigi rytinės Narvos kultūros srities pietinė riba Lietuvos teritorijoje pastebima net labiausiai į pietus nutolusiose akmens amžiaus gyvenvietėse.

Vakarinė sritis

Vakarinėje Narvos kultūros srityje ankstyvojo neolito paminklų nėra daug. Galbūt plisdama iš šiaurės rytų „narviškų“ bruožų turinti keramika čia pasirodė vėliau nei rytinėje srityje. Be to, dalis anksčiau ankstyvajam neolitui priskirtų paminklų, tokių kaip Šventosios 4 radimvietė, Ančių pelkės gyvenvietė (Kaliningrado sritis), pagal dabar priimtą neolito periodizaciją datuojami viduriniuoju neolitu (Antanaitis-Jacobs, Girininkas, 2002). Apie pietinę Narvos kultūros ribą liudija keletas ankstyvojo neolito pabaigai–viduriniajam neolitui priskirtinų gyvenviečių – Cedmaras A (Kaliningrado sritis), Dudka 1 (Lenkija, Varmijos–Mozūrų vaivadija), taip pat šalia jos esančios iš tarpukario literatūros žinoma Siemionki (Kilian, 1938, p. 87) bei pastaraisiais metais aptikta ir tyrinėjama Šče-

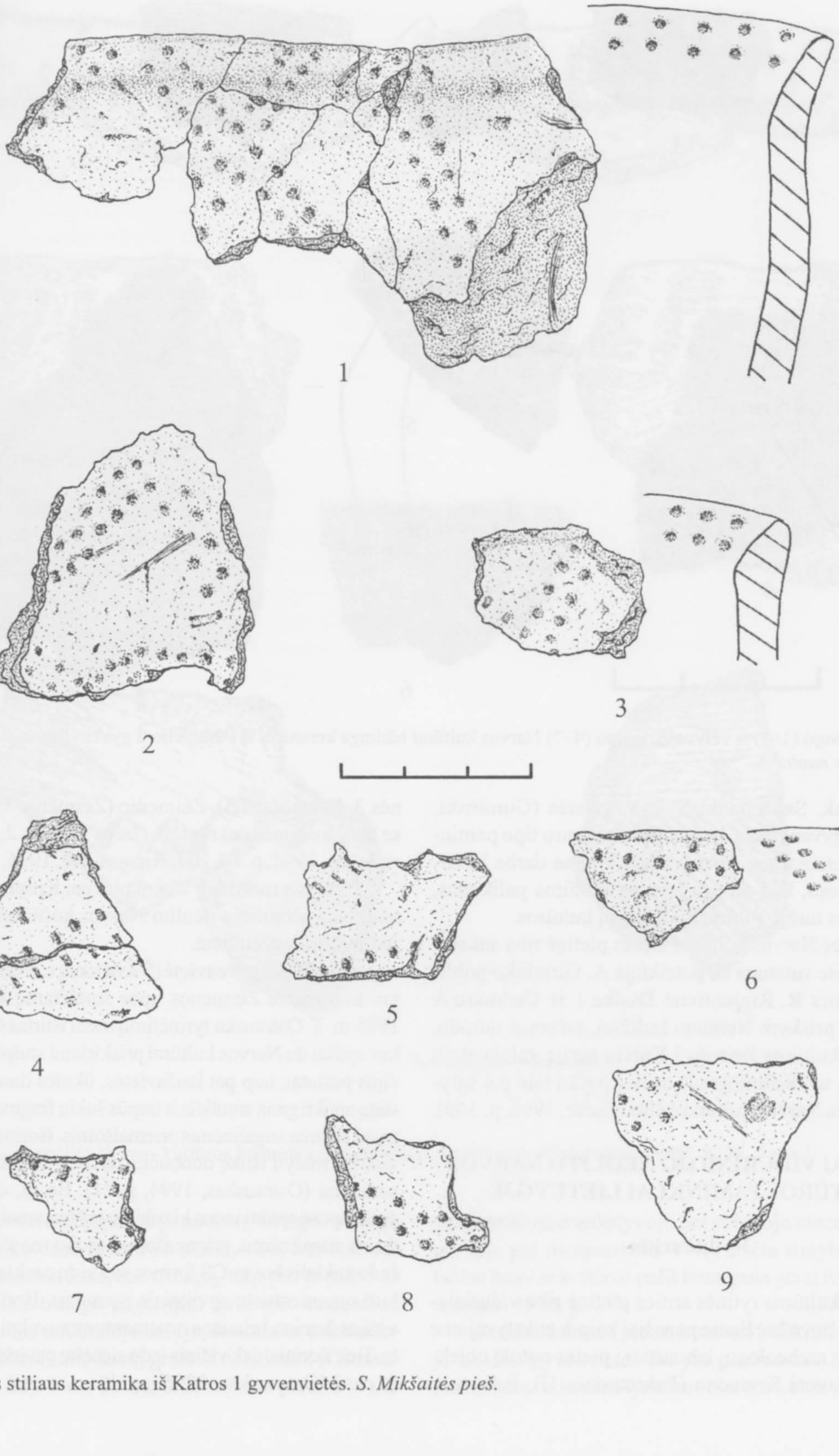

2 pav. Zvidzes stiliaus keramika iš Katros 1 gyvenvietės. *S. Mikšaitės pieš.*

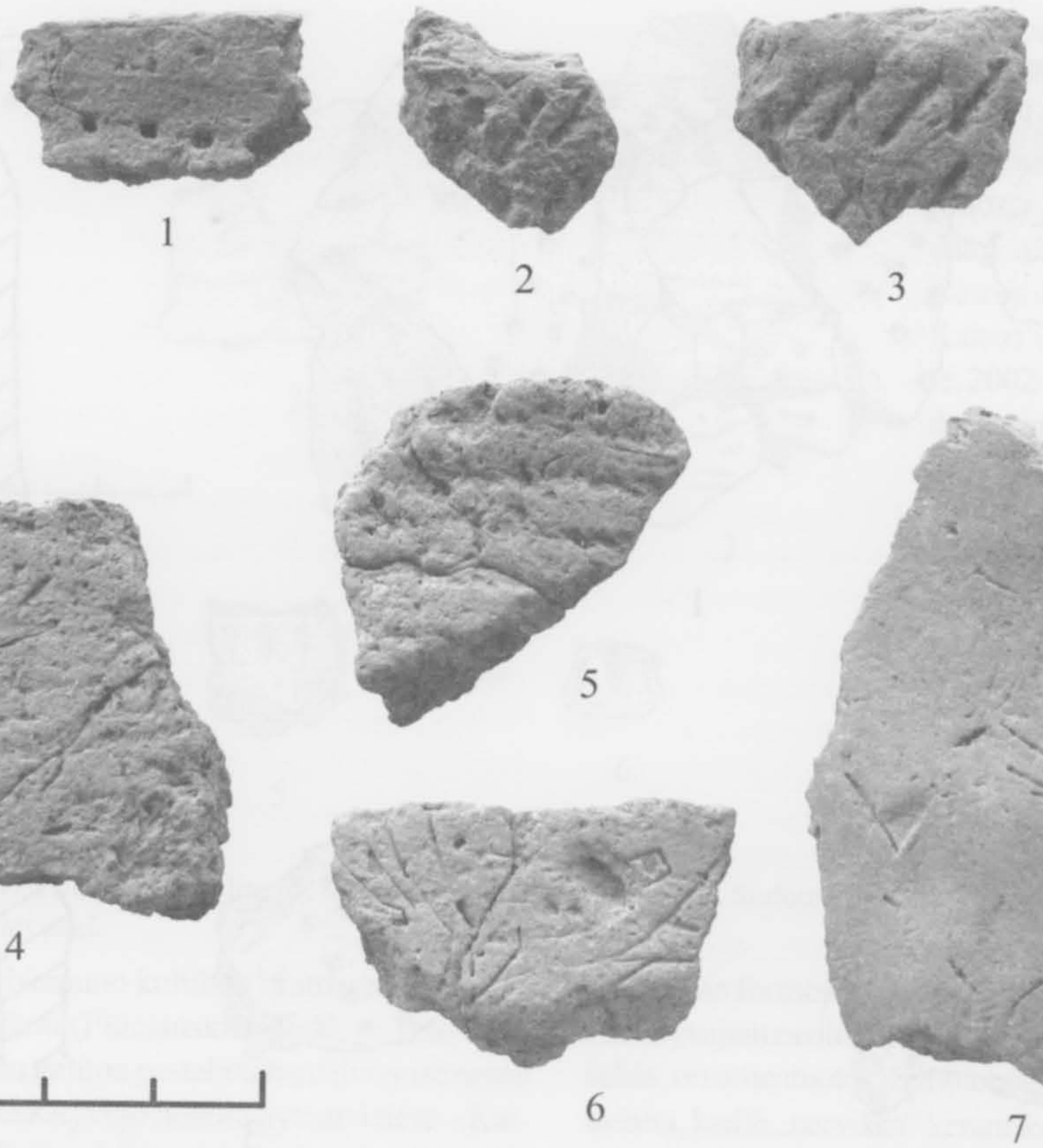

3 pav. Ankstyvojo (1–3) ir vėlyvojo neolito (4–7) Narvos kultūrai būdinga keramika iš Paramėlio 2 gyvenvietės.
E. Šatavičiaus nuotr.

panki 8 (lenk. Szczepanki 8) gyvenvietės (Gumiński, 2005). Šios gyvenvietės, kaip ir kiti Cedmaro tipo paminklai, interpretuojamos gana įvairiai. Šiame darbe laikomasi nuomonės, kad tai yra Narvos kultūros palikimas, kuriam įtakos turėjo Piltuvėlinių taurių kultūros.

Vakarinės Narvos kultūros srities pietinė riba ankstyvajame neolite sutampa su pateiktąja A. Girininko publikacijose. Nors R. Rimantienė Dudka 1 ir Cedmaro A gyvenvietes priskyrė Nemuno kultūrai, tačiau ji nurodo, kad Narvos kultūros žmonės į Kuršių neriją galėjo ateiti tik sausuma, tad Kaliningrado srities pajūrį taip pat sąlyginai priskiria Narvos kultūrai (Rimantienė, 1996, p. 150).

PIETINIAI VIDURINIOJO NEOLITO NARVOS KULTŪROS PAMINKLAI LIETUVOJE

Rytinė sritis

Narvos kultūros rytinės srities pietinė riba viduriniajame neolite buvo brėžiama panašiai kaip ir ankstyvajame neolite. Anot archeologų, labiausiai į pietus nutolę objektai koncentravosi Kretuono (Pakretuonės 1B, Pakretuonės 3, Kretuono 1B), Žeimenio (Žeimenio 1) apyežeriuose bei Jaros upės pakrantėse (Jaros 1, Jaros 2, Jaros 3) (Girininkas, 1994, p. 63,104; Rimantienė, 1996, p. 150–151).

Pirmasis maždaug 15 km piečiau Kretuono apyežerio aptiktas viduriniojo neolito Narvos kultūros paminklas – Šaltaliūnės gyvenvietė.

Šaltaliūnės gyvenvietė (Švenčionių r., Švenčionėlių sen.) yra kairiajame Žeimenos upės smėlėtame krante. 1990–1995 m. T. Ostrausko tyrinėjimų metu ištirtas 658 m^2 plotas, kur aptikti du Narvos kultūrai priskiriami stulpinės konstrukcijos pastatai, taip pat laužavietės, ūkinės duobės. Šalia pastatų aptikti gana smulkūs ir trapūs šukių fragmentai. Jų molio masė liesinta augalinėmis priemaišomis. Išoriniame šukių paviršiuje matyti išlikę duobučių, tariamų šukinių įspaudų ornamentai (Ostrauskas, 1994, p. 21). Be to, dviejose šukių sankaupose aptikti vieno klasikinio stiliaus smailiadugnio puodo su augalinėmis priemaišomis molio masėje fragmentai. Indo kaklelis buvęs CS formos su į vidų nesklembta briauna, kuri ornamentuota apvijiniais įspaudais. Išorinis puodo paviršius žemiau briaunos ornamentuotas pailgų įkartėlių eilute. Tiek išorinis, tiek vidinis indo sienelių paviršius brūkšniuoti (4 pav.) (Ostrauskas, 1996, p. 18).

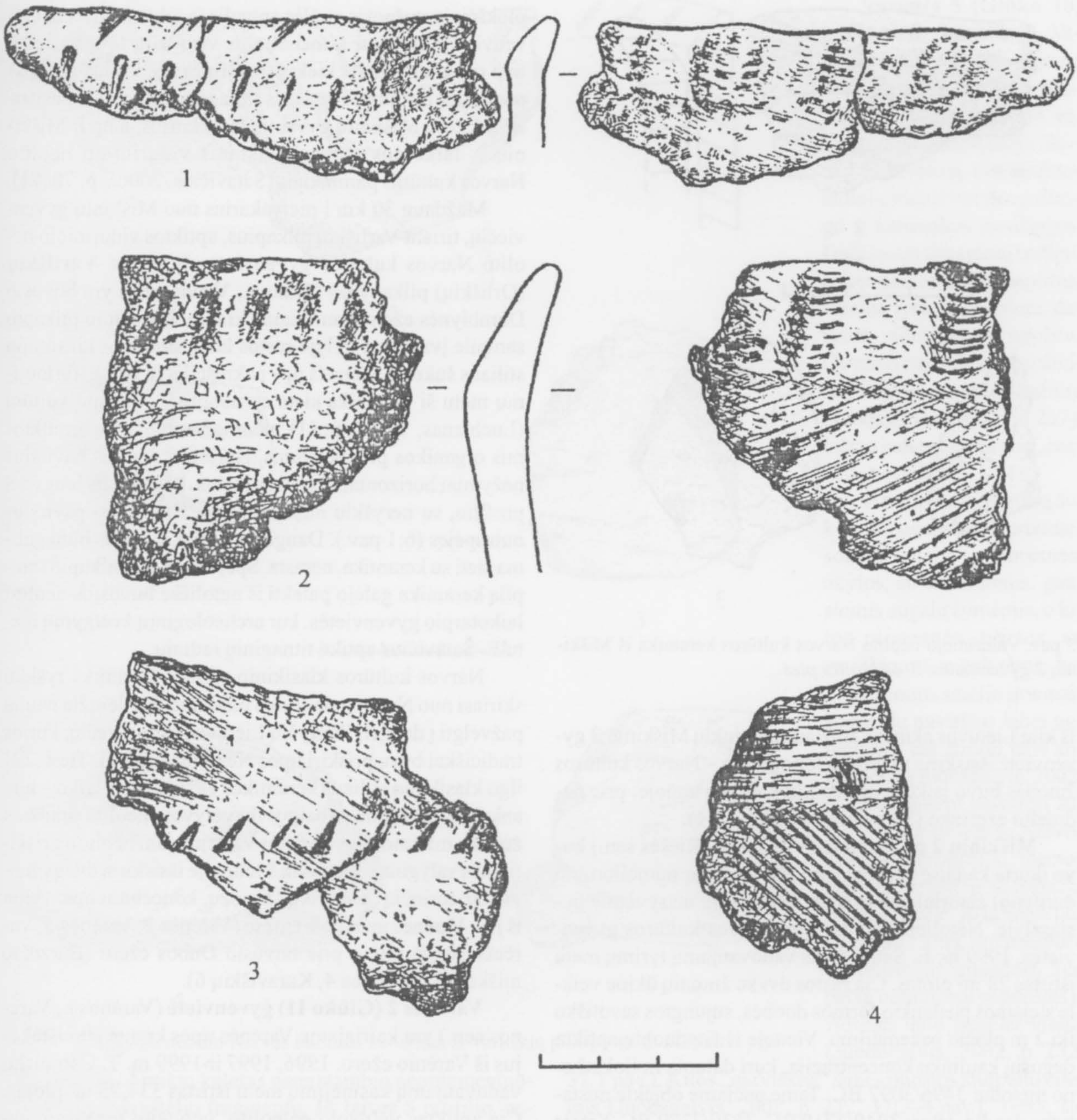

4 pav. Viduriniojo neolito Narvos kultūros keramika iš Šaltaliūnės gyvenvietės (Ostrauskas, 1995š, p. 36, 5 pav.).

Šioje gyvenvietėje aptikta gana daug titnago inventoriaus. Narvos kultūrai priskirtos skaldyklos, kur apdorodavo vietinį prastos kokybės titnagą, taip pat iš pilko su baltais taškeliais titnago pagaminti dirbiniai: lancetai su smaigaliu skeltės viršutinėje dalyje, šoniniai ir pusiau šoniniai gremžtukai iš nuoskalų, grąžteliai, kalteliai (Ostrauskas, 1994, p. 22). Nors šiame smėliniame paminkle dar persimaišiusi ir ankstyvojo bei vėlyvojo mezolito medžiaga, taip pat jis apardytas V–VI a. čia supylus pilkapius, tačiau Narvos kultūros palikimas gana gerai išsiskiria (Ostrauskas, 1996, p. 19).

Gerokai labiau į pietus nutolusi Miškinių 2 viduriniojo neolito gyvenvietė. Tai yra piečiausias „grynas“ vienasluoksnis išsamiau tyrinėtas Narvos kultūros paminklas.

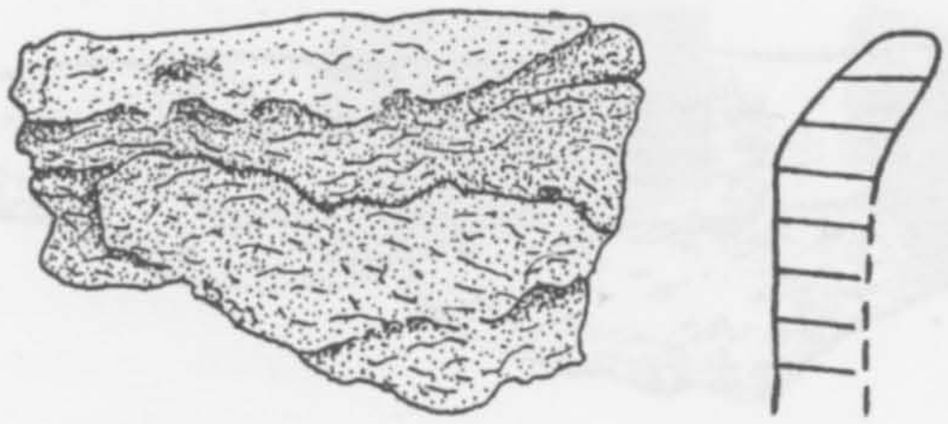

1

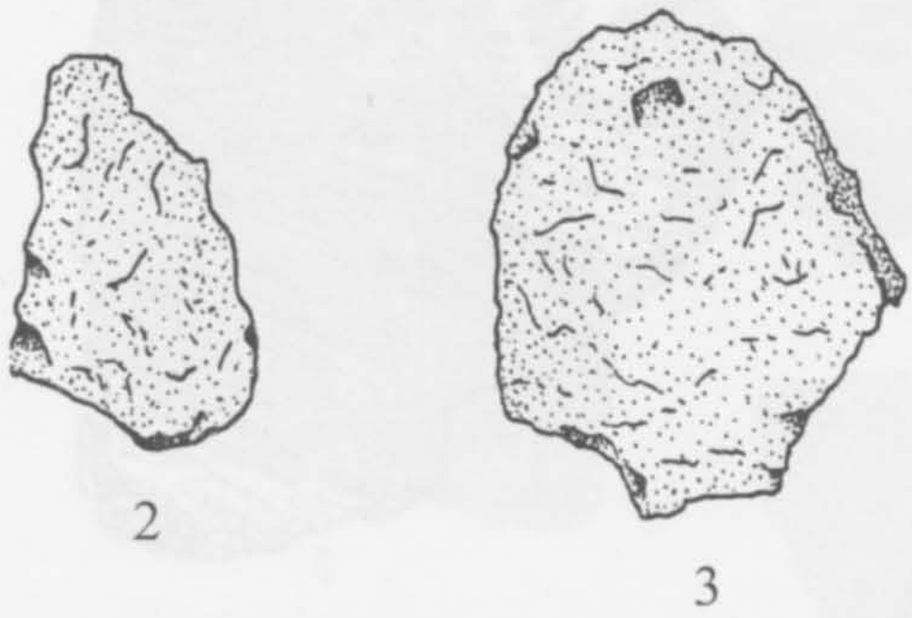

2 3

5 pav. Viduriniojo neolito Narvos kultūros keramika iš Miškinių 2 gyvenvietės. *S. Mikšaitės pieš.*

Iš kitų Lietuvos akmens amžiaus paminklų Miškinių 2 gyvenvietė išsiskiria neįprasta topografija – Narvos kultūros žmonės buvo įsikūrę moreninio kalvyno zonoje, prie nedidelio ežeriuko (Šatavičius, 2000a, p. 71).

Miškinių 2 gyvenvietė (Vilniaus r., Riešės sen.) buvo įkurta kadaise tyvuliavusio ežero (dabar numelioruoto durpyno) šiauriniame krante, buvusiame masyviame pusiasalyje. Netoliese yra dar trys Narvos kultūros gyvenvietės. 1999 m. E. Šatavičiaus vadovaujamų tyrimų metu ištirtas 28 m² plotas. Čia rastos dvi su žmonių ūkine veikla siejamos puslankio formos duobės, sujungtos savotišku iki 2 m pločio pažemėjimu. Vienoje iš šių duobių aptikta degusių kauliukų koncentracija, kuri datuota radiokarbono metodu: 3496/3097 BC. Tame pačiame objekte nustatytos dar dvi datos: 3940/3710 BC, 3630/3370 BC. Kitoje duobėje rasta didžioji dalis klasikinio stiliaus keramikos fragmentų su itin gausiomis augalinėmis priemaišomis molio masėje (5 pav.). Aptiktas vienas CS formos pakraštėlis su į vidų nusklembta briauna, ornamentuota apvijiniais įspaudais, tuo pačiu ornamentu puoštas ir išorinis indo paviršius (5:1 pav.).

Tarp kaulinių ir raginių radinių pasitaikė tik vienas dirbinys – smulkus žeberklo smaigalio fragmentas. Titnago inventoriaus gyvenvietėje gana daug ir įvairaus. Degusių kaulų koncentracijoje aptiktas trikampis, iš dalies plokščiai retušuotas strėlės antgalis įgaubtu pagrindu. Gyvenvietėje naudoti ašmenėliai ir visų trijų tipų lancetai, taip pat gana didelis kiekis specifinės (ne visada aiškios) paskirties dirbinių. Panašaus titnago inventoriaus pasitaikė ir kitose Miškinių gyvenvietėse, kurios, kaip ir Miškinių 2, laikomos vienasluoksniais viduriniojo neolito Narvos kultūros paminklais (Šatavičius, 2000a, p. 70–71).

Maždaug 30 km į pietvakarius nuo Miškinių gyvenviečių, tiriant Varliškių pilkapius, aptiktos viduriniojo neolito Narvos kultūros gyvenvietės liekanos. **Varliškių** (Orliškių) pilkapynas (Trakų r., Vievio sen.) yra buvusio Dumblynės ežero šiauriniame krante. Devintojo pilkapio sampile įvairiame gylyje rastos labai smulkios klasikinio stiliaus šukelės, viena iš jų – pakraštėlis (6 pav.). Tyrinėjimų metu ši keramika sieta su neolitine Nemuno kultūra (Luchtanas, 1999š, p. 11), neornamentuota, su smulkiomis organikos priemaišomis, išorinis ir vidinis paviršius nežymiai horizontaliai brūkšniuotas. Pakraštėlis lengvo S profilio, su neryškiu nusklembimu, išorinis jo paviršius nutrupėjęs (6:1 pav.). Daugiau radinių, kuriuos būtų galima sieti su keramika, nerasta. Spėjama, kad į pilkapio sampilą keramika galėjo patekti iš netoliese buvusios neolito laikotarpio gyvenvietės, kur archeologinių žvalgymų metu E. Šatavičius aptiko titnaginių radinių.

Narvos kultūros klasikinio stiliaus keramika ryškiai skiriasi nuo Nemuno kultūros palikimo. Tai leidžia naujai pažvelgti į daugelį Pietryčių Lietuvos gyvenviečių, kurios tradiciškai buvo priskiriamos Nemuno kultūrai. Tiesa, dėl ilgo klasikinio stiliaus keramikos egzistavimo laiko – nuo ankstyvojo neolito pabaigos iki vėlyvojo neolito pradžios žemiau minimos gyvenvietės viduriniajam neolitui priskiriamos sąlyginai. Pietryčių Lietuvoje išsiskiria dvi gyvenviečių, turinčių „narviškų“ bruožų, koncentracijos: viena iš jų – Varėnės upės pakrantėse (Varėnės 2, Varėnės 5, Varėnės 10), o kita – prie buvusio Dubos ežero (Barzdžio miško 2B, Gribašos 4, Karaviškių 6).

Varėnės 2 (Glūko 11) gyvenvietė (Varėnos r., Varėnos sen.) yra kairiajame Varėnės upės krante šiai ištekėjus iš Varėnio ežero. 1996, 1997 ir 1999 m. T. Ostrausko vadovaujamų kasinėjimų metu ištirtas 334,75 m² plotas. Čia aptiktas vėlyvojo paleolito, vėlyvojo mezolito, neolito ir bronzos amžiaus palikimas. Gyvenvietėje rasta trapecijų, lancetų su mikrorėžtukiniu nuskėlimu suformuotu smaigaliu skeltės viršutinėje dalyje bei kitų titnaginių radinių, kurių sankaupoje aptikta keramikos su augalinėmis priemaišomis. Tyrinėjimų pradžioje manyta, kad čia ankstyvojo neolito Nemuno kultūros laikotarpiu buvo trumpam apsistojusi viena mažoji šeima (Ostrauskas, 1998, p. 39), tiesa, paskutiniaisiais kasinėjimų metais aptikta ir daugiau po visą plotą pasklidusios panašios keramikos. Nemaža šukių dalis turi ir „narviš-

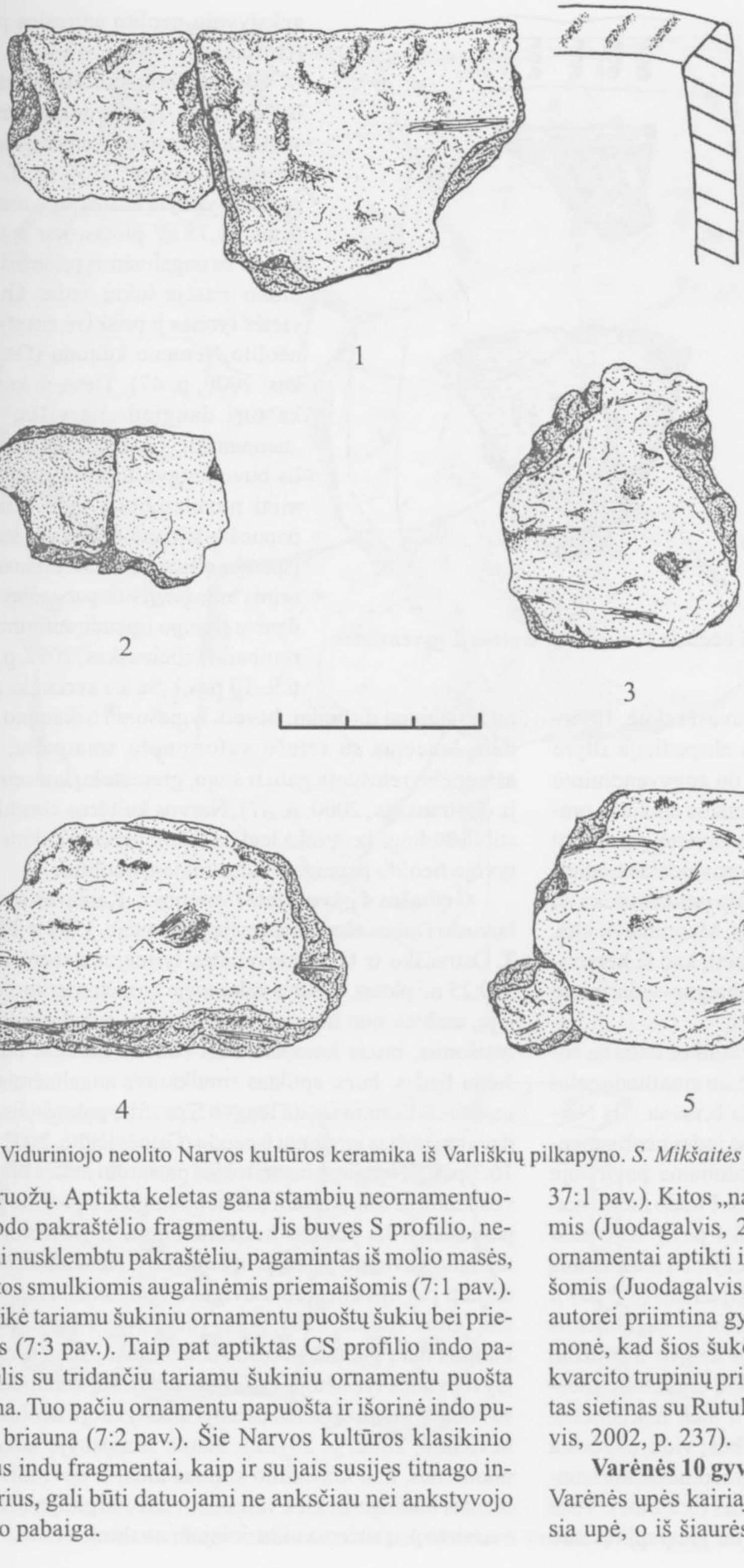

6 pav. Viduriniojo neolito Narvos kultūros keramika iš Varliškių pilkapyno. *S. Mikšaitės pieš.*

Varėnės 5 (Glūko 10) gyvenvietė (Varėnos r., Varėnos sen.) yra dešiniajame Varėnės upės krante. 1996–1997 m. V. Juodagalvio vadovaujama ekspedicija ištyrė 170 m² plotą, kur aptiktos židinių vietos bei daug titnago ir keramikos medžiagos. Didžiausia titnaginių radinių ir keramikos dalis, paplitusi visame tyrinėtame plote, datuota viduriniuoju neolitu. Gyvenvietės tyrėjas šį palikimą sieja su Nemuno kultūra (Juodagalvis, 2002, p. 237), tačiau jame pastebimi ir „narviški“ bruožai.

Išsiskiria dviejų rūšių šukės su augalinėmis priemaišomis: vienos jų storesnės, akytos, su stambiomis, gausiomis augalų žymėmis, o kitos plonesnės, tvirtos, su smulkiomis augalinėmis bei negausiomis smėlio priemaišomis, jų paviršius labai nulygintas, tad atrodo tarsi angobuotas (Juodagalvis, 2002, p. 234). Būtent pastaroji šukių grupė ir sietina su Narvos kultūra. Aptiktas C formos puodo pakraštėlis su išgręžta taisymo skyle. Jo briauna nusklembta į vidų, ornamentuota apvijiniais įspaudais. Tuo pačiu ornamentu papuoštas ir išorinės indo sienelės viršus (Juodagalvis, 2002, p. 232, 37:1 pav.). Kitos „narviškos“ šukės puoštos stulpelių eilėmis (Juodagalvis, 2002, p. 232, 37:3–4 pav.). Tiesa, šie ornamentai aptikti ir ant šukių su mineralinėmis priemaišomis (Juodagalvis, 2002, p. 232, 37:2 pav.). Straipsnio autorei priimtina gyvenvietės tyrėjo V. Juodagalvio nuomonė, kad šios šukės yra to paties laikotarpio, o gausios kvarcito trupinių priemaišos bei stulpelių eilučių ornamentas sietinas su Rutulinių amforų kultūros įtaka (Juodagalvis, 2002, p. 237).

Varėnės 10 gyvenvietė (Varėnos r., Varėnos sen.) yra Varėnės upės kairiajame krante. Iš vakarų ir pietų ją juosia upė, o iš šiaurės ir rytų – senasis Varėnės slėnis, tad

kų“ bruožų. Aptikta keletas gana stambių neornamentuoto puodo pakraštėlio fragmentų. Jis buvęs S profilio, nežymiai nusklembtu pakraštėliu, pagamintas iš molio masės, liesintos smulkiomis augalinėmis priemaišomis (7:1 pav.). Pasitaikė tariamu šukiniu ornamentu puoštų šukių bei priedugnis (7:3 pav.). Taip pat aptiktas CS profilio indo pakraštėlis su tridančiu tariamu šukiniu ornamentu puošta briauna. Tuo pačiu ornamentu papuošta ir išorinė indo pusė po briauna (7:2 pav.). Šie Narvos kultūros klasikinio stiliaus indų fragmentai, kaip ir su jais susijęs titnago inventorius, gali būti datuojami ne anksčiau nei ankstyvojo neolito pabaiga.

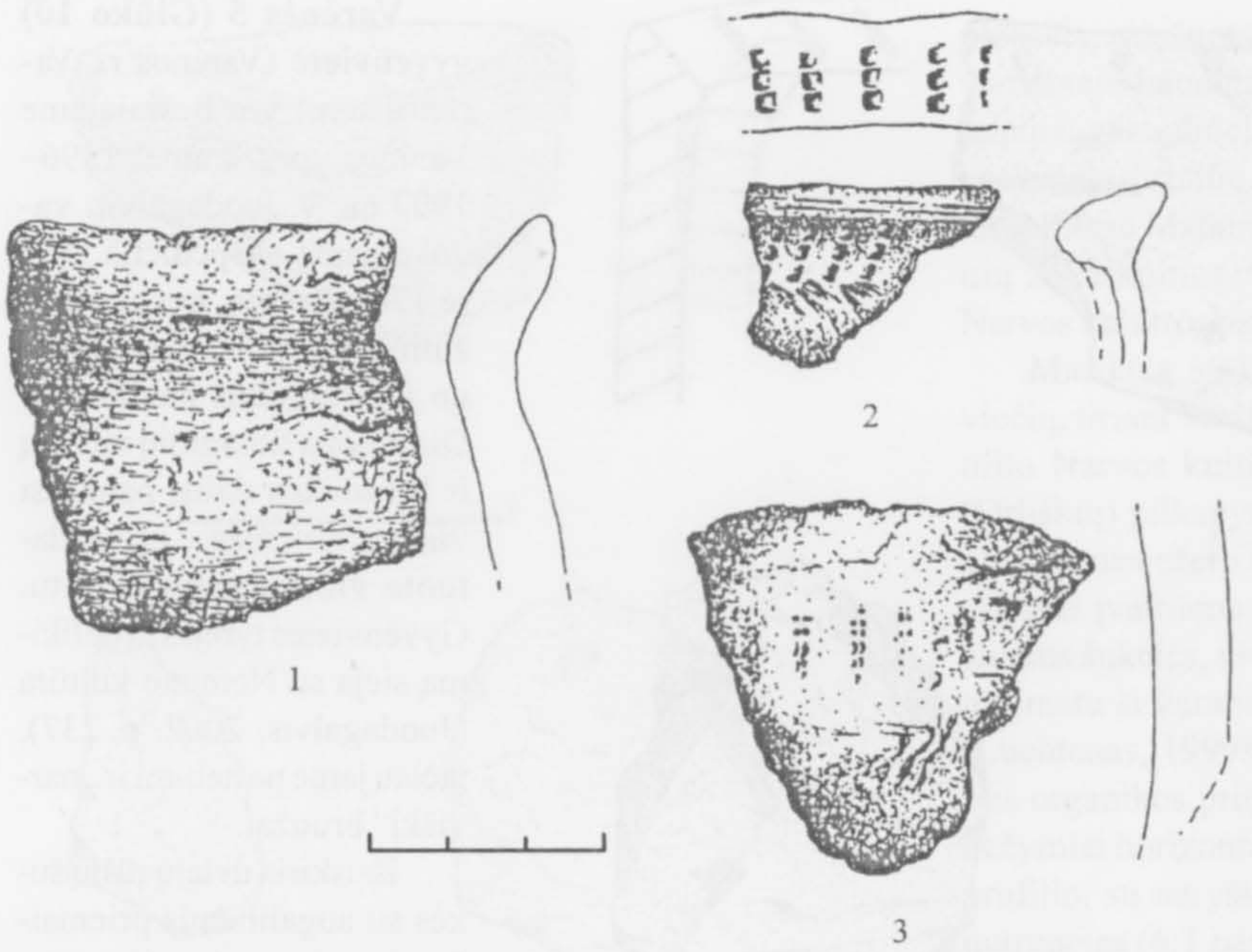

7 pav. Viduriniojo neolito Narvos kultūrai būdinga keramika iš Varėnės 2 gyvenvietės (Ostrauskas, 2000š, p. 70, 11:2, 3, 11 pav.).

spėjama, kad senovėje ši gyvenvietė buvusi saloje. 1999–2001 m. V. Juodagalvio vadovaujama ekspedicija ištyrė 184,25 m² plotą. Tyrimų metu išskirti du apgyvendinimo laikotarpiai – ankstyvojo neolito ir bronzos amžiaus pradžios. Ankstyvajam neolitui šioje gyvenvietėje priskirti mikrolitai bei kiti iš vėlyvojo mezolito paveldėtas tradicijas atspindintys titnaginiai dirbiniai, taip pat keramika su augalinėmis priemaišomis (Juodagalvis, Marcinkevičiūtė, 2004, p. 104–105). Tiesa, tenka pastebėti, kad ši keramika turi gana daug ankstyvojo neolito pabaigos–viduriniojo neolito Narvos kultūrai būdingų bruožų.

Didžioji gyvenvietėje aptiktos keramikos dalis su augalinėmis priemaišomis priklausė vienam smailiadugniui CS profilio indui su į vidų nusklembta briauna. Šis Narvos kultūros klasikiniam stiliui būdingas indas neornamentuotas, tačiau tiek išoriniame, tiek vidiniame paviršiuje ryškios įvairių krypčių braukymo žymės. Puodo molio masė liesinta smulkiomis priemaišomis (8:1 pav.). Kito indo pakraštėlio fragmentas taip pat turėjo nežymiai nusklembtą briauną, kuri ornamentuota apvijiniais įspaudais (8:3 pav.). Gerokai nutolęs nuo likusios keramikos su augalinėmis priemaišomis paplitimo ploto aptiktas lengvo S profilio pakraštėlis su taisymo skyle. Be smulkių organinių (mėšlo?) priemaišų, jo molio masėje yra ir šiek tiek smėlio. Pakraštėlio briauna nežymiai nusklembta į vidų, papuošta nago įspaudais. Išorinis paviršius ornamentuotas horizontaliomis keturkampių įspaudėlių eilėmis (8:2 pav.). Toks ornamentas Narvos kultūros rytinėje dalyje paplitęs nuo ankstyvojo neolito antrosios pusės (Girininkas, 1994, p. 42–43).

Barzdžio miško 2B gyvenvietė (Varėnos r., Kaniavos sen.) yra buvusio Dubos ežero rytiniame–šiaurės rytiniame krante. 1999 m. T. Ostrausko vykdytų kasinėjimų metu ištirtas 31,75 m² plotas, kur aptiktas puodo su augalinėmis priemaišomis molio masėje šukių lizdas. Gyvenvietės tyrėjas jį priskyrė ankstyvojo neolito Nemuno kultūrai (Ostrauskas, 2000, p. 47). Tiesa, ši keramika turi daugiau „narviškų“, nei „nemuniškų“ bruožų. Indo pakraštėlis buvo lengvo S profilio su nežymiai nusklembta į vidų briauna, papuošta tridančio šukinio štampo įspaudų eilute. Žemiau briaunos išorinis indo paviršius papuoštas iš tridančio štampo įspaudų suformuotais rombais (Piličiauskas, 2002, p. 113, 6:9–10 pav.). Su šia keramika siejami titnaginiai dirbiniai: beveik lygiašonio trikampio pavidalo lancetas su retušu suformuotu smaigaliu, dalis ašmenėlio retušuotu galu ir šonu, gremžtukų koncentracija (Ostrauskas, 2000, p. 47). Narvos kultūros klasikiniam stiliui būdinga keramika leidžia šį kompleksą priskirti ankstyvojo neolito pabaigai–viduriniajam neolitui.

Gribašos 4 gyvenvietė (Varėnos r., Kaniavos sen.) yra buvusio Dubos ežero šiaurinėje pakrantėje. 1999 ir 2000 m. T. Ostrausko ir G. Grinevičiūtės tyrinėjimų metu ištirtas 169,25 m² plotas. Šiaurės vakarinėje tyrinėtos teritorijos dalyje, atokiau nuo likusios keramikos su augalinėmis priemaišomis, rastas kompaktiškas Narvos kultūrai būdingų šukių lizdas. Jame aptiktas smulkiomis augalinėmis priemaišomis liesinto molio lengvo S profilio pakraštėlis, iš vidaus papuoštas apvijiniu įspaudu (Grinevičiūtė, 2002, p 21, 16:3 pav.). Netoliese rastas tokios pat molio masės kito Narvos kultūros klasikiniam stiliui būdingo CS profilio puodo pakraštėlis. Jis puoštas horizontaliomis ir įstrižomis pusmėnulio pavidalo įspaudėlių eilutėmis. Nusklembta briauna taip pat ornamentuota dviguba horizontalia įspaudėlių eile (Grinevičiūtė, 2002, p 21, 16:5 pav.). Titnago radinių, kuriuos būtų galima sieti su šia keramika, šalia neaptikta. Gyvenvietės tyrinėtoja G. Grinevičiūtė šią keramiką sieja su Narvos kultūra, tačiau datuoja ankstyvuoju neolitu (Grinevičiūtė, 2002, p. 20–22). Šiame straipsnyje laikomasi nuomonės, kad klasikinio stiliaus indai ir apvijinis ornamentas būdingesni kiek vėlesniam laikotarpiui, todėl ši gyvenvietė priskiriama viduriniajam neolitui.

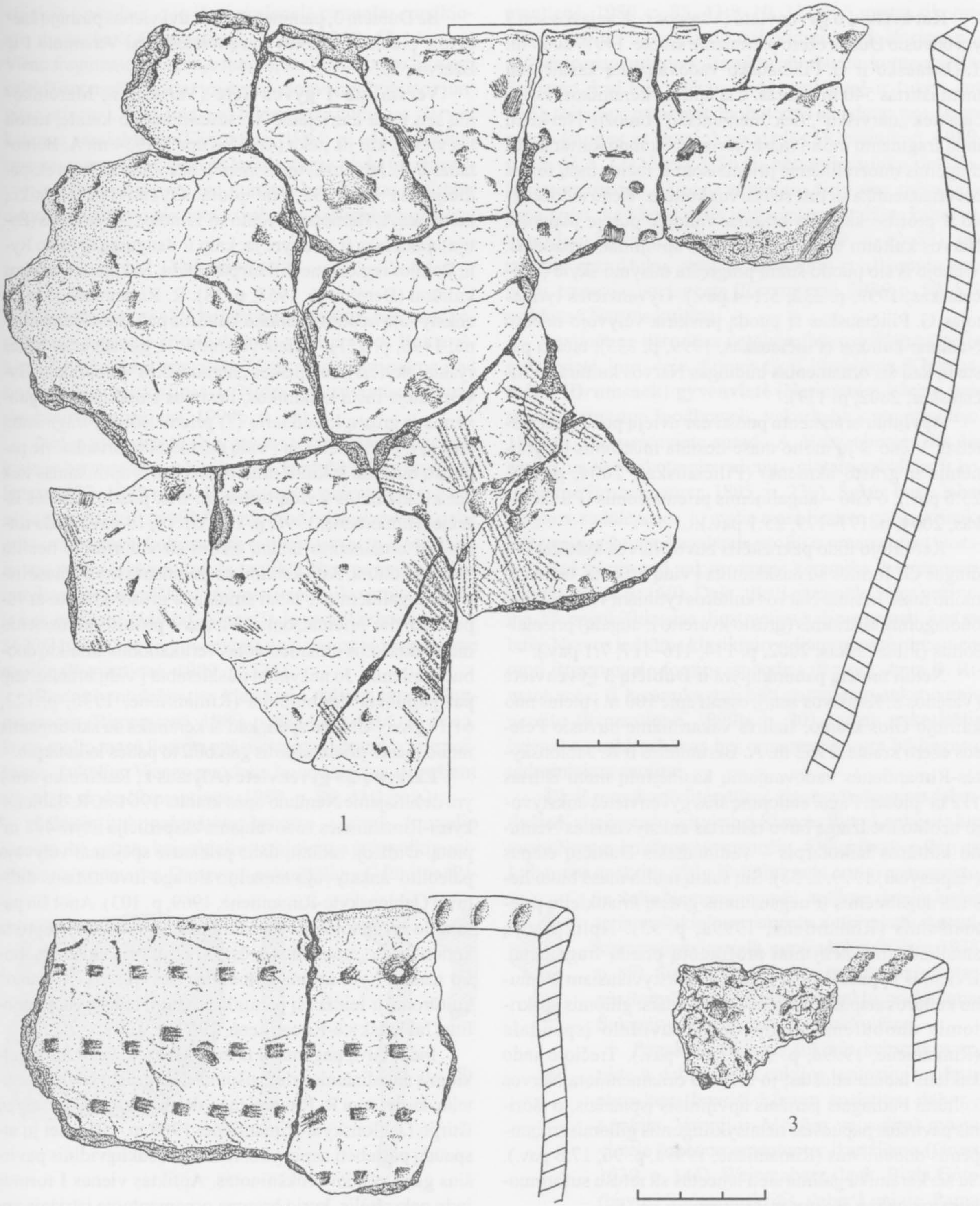

8 pav. Viduriniojo neolito Narvos kultūrai būdinga keramika iš Varėnės 10 gyvenvietės. *S. Mikšaitės pieš.*

Karaviškių 6 gyvenvietė (Varėnos r., Kaniavos sen.) yra buvusio Dubos ežero pietiniame krante. 1997–2000 m. T. Ostrausko ir G. Piličiausko vadovaujamų kasinėjimų metu ištirtas 540 m² plotas. Čia aptikta keramikos, turinčios tiek „narviškų“, tiek „nemuniškų“ bruožų. Net kelių indų fragmentų molio masė liesinta Nemuno kultūrai būdingomis mineralinėmis priemaišomis, tačiau indų forma bei ornamentika sietina su Narvos kultūra. Vieno indo lengvo S profilio kaklelio briauna vidinėje pusėje papuošta Narvos kultūrai būdingais įstrižais apvijiniais įspaudais. Vienoje iš šio puodo šukių pragręžta taisymo skylė (Piličiauskas, 1999, p. 232, 5:1–4 pav.). Gyvenvietės tyrinėtojas G. Piličiauskas šį puodą priskiria vėlyvojo neolito Nemuno kultūrai (Piličiauskas, 1999, p. 233), tačiau pastebi, kad šis ornamentas būdingas Narvos kultūrai (Piličiauskas, 2002, p. 117).

Apvijiniu ornamentu puošti dar dviejų puodų pakraštėliai. Vieno iš jų molio masė liesinta mišriomis (augalinėmis ir grūsto akmens) (Piličiauskas, 2004, p. 178, 25:6 pav.), o kito – augalinėmis priemaišomis (Piličiauskas, 2004, p. 177–179, 25:1 pav.).

Ketvirtojo indo pakraštėlis buvo Narvos kultūrai būdingos CS formos su nusklembta į vidų briauna, tačiau jo molio masė liesinta Narvos kultūros rytiniam variantui nebūdingomis mišriomis (grūsto kvarcito ir augalų) priemaišomis (Piličiauskas, 2002, p. 114, 116–117, 7:1 pav.).

Netoli minėtų paminklų yra ir **Dubičių 3 gyvenvietė** (Varėnos r., Kaniavos sen.), esanti apie 100 m į pietus nuo kairiojo Ūlos kranto, šiaurės vakariniame buvusio Pelesos ežero krante. 1962 m. A. Bernotaitės ir R. Jablonskytės-Rimantienės vadovaujamų kasinėjimų metu ištirtas 112 m² plotas. Pagal etaloninę šios gyvenvietės ankstyvojo neolito medžiagą buvo išskirtas ankstyviausias Nemuno kultūros laikotarpis – vadinamasis Dubičių etapas (Чарняўскі, 1979, с. 53). Šių šukių molio masė buvo liesinta augalinėmis ir negausiomis grūstų kriauklelių priemaišomis (Rimantienė, 1999a, p. 95). Aptikti trijų smailiadugnių nežymiai profiliuotų puodų fragmentai. Dviejų iš jų pakraštėliai papuošti ankstyviausiam Nemuno kultūros etapui būdingais ornamentais: giliomis apskritomis duobutėmis, katpėdėlių pavidalo įspaudais (Rimantienė, 1999a, p. 96, 17:1–5 pav.). Trečiojo indo kaklelis labiau atloštas, jo briauna ornamentuota Narvos kultūrai būdingais įstrižais apvijiniais įspaudais, o išorinis paviršius papuoštas netaisyklingomis giliomis trikampėmis duobutėmis (Rimantienė, 1999a, p. 96, 17:6 pav.). Su šia keramika galima sieti lancetus su retušu suformuotais smaigaliais ir kitus mikrolitus.

Be Dubičių 3, paminėtinos dar dvi vienos pirmųjų Lietuvoje plačiau tyrinėtos gyvenvietės – tai Versminio 1 ir Ežerynų 23.

Versminio 1 gyvenvietė (Varėnos r., Marcinkonių sen.) yra kairiajame Versminio upelio krante, netoli tos vietos, kur jis įteka į Grūdos upelį. 1954 m. A. Bernotaitės ir R. Jablonskytės-Rimantienės vadovaujama ekspedicija čia ištyrė 32,5 m² plotą. Gyvenvietėje aptiktą keramiką A. Bernotaitė lygino su Tamulos gyvenvietės (Estija) medžiaga ir priskyrė ją, kaip ir daugumą to meto Rytų Baltijos regiono neolitinių paminklų, Šukinės keramikos kultūrai (Bernotaitė, 1958, p. 18). R. Rimantienė ją laikė ankstyvojo neolito Nemuno kultūros palikimu (Rimantienė, 1996, p. 121), tačiau Versminio 1 gyvenvietės šukės ryškiai skyrėsi nuo tipiškos „nemuniškos“ keramikos. Gyvenvietėje rasta keramikos, liesintos smulkiomis augalinėmis ir grūstų kriauklelių (?) priemaišomis, fragmentų, tarp jų ir pakraštėlių su į vidų nusklembta briauna. Jie papuošti tariamu šukiniu ornamentu, kuris aptinkamas tiek ant nusklembtos į vidų briaunos, tiek puodo sienelės išorėje (Rimantienė, 1996, p. 122, 61:16, 19 pav.). Indo forma bei ornamentas labiau sietini su viduriniojo neolito Narvos kultūra. Kitų keramikos fragmentų molio masė liesinta augalinėmis ir labai smulkaus grūsto granito ar rūpaus smėlio priemaišomis. Vienas I profilio plonasienio indo pakraštėlis ornamentuotas vertikaliomis smulkių duobučių eilėmis. Jo nežymiai nusklembta į vidų briauna taip pat papuošta duobutėmis (Rimantienė, 1996, p. 122, 61:17 pav.). Galima spėti, kad ši keramika su skirtingomis molio masės priemaišomis gali būti to paties laikotarpio.

Ežerynų 23 gyvenvietė (Alytaus r., Raitininkų sen.) yra dešiniajame Nemuno upės krante. 1964 m. R. Jablonskytės-Rimantienės vadovaujama ekspedicija ištyrė 408 m² plotą. Didžioji radinių dalis priklausė spėjamai vėlyvojo paleolito–ankstyvojo mezolito titnago inventoriaus dirbtuvei (Jablonskytė-Rimantienė, 1969, p. 103). Anot šio paminklo tyrinėtojos R. Rimantienės, gyvenvietėje aptikta keramika su „gausiomis grūstų sraigių priemaišomis molio masėje“ yra artima Ertebiolės bei Narvos–Nemuno[4] kultūroms ir leidžia šį paminklą datuoti ankstyvuoju neolitu (Jablonskytė-Rimantienė, 1969, p. 108).

Indai buvę pagaminti iš molio masės, liesintos smulkiomis augalinėmis priemaišomis. Nei grūstų sraigių kiautelių, kurie, anot R. Rimantienės, dėl prastų aplinkos sąlygų ištirpo (Jablonskytė-Rimantienė, 1969, p. 105), nei jų atspaudų pastebėti nepavyko. Kai kurių šukių vidinis paviršius gana ryškiai brūkšniuotas. Aptiktas vienas I formos indo pakraštėlis, kurio briauna ornamentuota įstrižais ap-

[4] R. Rimantienė vietoj Narvos kultūros pavadinimo mėgino įvesti „Narvos–Nemuno kultūros“ terminą, kaip tiksliau nusakantį šios kultūros paplitimo sritį, tačiau jis neprigijo.

vijiniais įspaudais, o jo išorinė sienelė papuošta smulkiomis duobutėmis (Rimantienė, 1996, p. 123, 62:14 pav.). Vieno fragmento briaunoje matyti, kad indai buvo lipdomi suleidžiant molio juostas griovelio ir apvalios briaunos jungimo principu. Toks lipdymo būdas ypač būdingas Narvos kultūros paminklams (Girininkas, 1994, p. 64). Apvijinių įspaudų ornamentas Narvos kultūroje pasirodo tik ankstyvojo neolito pabaigoje, tad minėtas kompleksas gali būti datuojamas ankstyvojo neolito pabaiga–viduriniuoju neolitu.

Vakarinė sritis

Viduriniame neolite kaip Narvos kultūros piečiausi paminklai vakarinėje srityje dažniausiai minimos Daktariškės 5, Šventosios gyvenvietės. Gana retai užsimenama, kad šiai kultūrai priskirtinas ir Nidos gyvenvietės apatinis sluoksnis (Rimantienė, 1999b, p. 19).

Nidos gyvenvietė (Neringos m.) įrengta palvėje, ant kadaise buvusios protakos kranto, kuris keliskart buvo užlietas. 1973–1978 m. R. Rimantienės vadovaujamų kasinėjimų metu ištirtas 4640 m² plotas. Didžioji radinių dalis priskirta Pamarių kultūrai, tik rytinėje tyrinėto ploto dalyje, ant paties lagūnos kranto, aptikta Narvos kultūros keramikos. Su „narviškos“ gyvenvietės laikotarpiu siejami ir keli paplauti židiniai. Vieno iš jų radiokarbono data – 3630/3120 BC rodo gyvenvietę egzistavus viduriniajame neolite (Rimantienė, 1989, p. 175).

Rastos bent dešimties klasikinio stiliaus smailiadugnių puodų (Rimantienė, 1989, p. 88, 43:1, 4, 14, 15 pav.), kurių molio masė liesinta grūstų sraigių kiautelių priemaišomis, šukelių. Vienas puodelis buvo taisytas išgręžiant sienelėje skylę (Rimantienė, 1989, p. 88, 43:1 pav.).

Likusių indų pakraštėlių briauna – apvali. Jų molio masėje, be grūstų kriauklelių, aptinkama ir smulkių mineralinių priemaišų. Dauguma pakraštėlių – C formos (Rimantienė, 1989, p. 88, 43:8, 10, 11 pav.), rastas tik vienas S profilio indas, kurio tiek vidinis, tiek išorinis paviršius ornamentuotas smulkių duobučių kompozicija. Spėjama, kad tam pačiam indui priklausė ir šukės, ant kurių tokiomis pačiomis duobutėmis išbadytas neaiškaus gyvio (žuvies ar ruonio) atvaizdas (Rimantienė, 1989, p. 88, 43:5, 12, 13 pav.). Su šia keramika sunku sieti kokius nors titnago, akmens ar gintaro dirbinius, tačiau galima spėti, kad bent dalis gintarinių grandžių, kabučių, vamzdelinių karolių (Rimantienė, 1989, p. 82–87), titnaginių gremžtukų, rėžtukų, rombinių ir trikampių antgalių, trapecijų bei lancetų (Rimantienė, 1989, p. 50–53) priklausė Narvos kultūrai.

Paminėtina dar viena netoliese buvusi Klampsmėlio gyvenvietė, kuri, deja, žinoma tik iš literatūros. **Klampsmėlio (Drumsack) gyvenvietė** (Neringos m.) buvo palvėje, į pietus nuo Juodkrantės, vakarinėje kopų papėdėje. 1894 m. šią gyvenvietę surado A. Bezzenberger. Jis čia aptiko neolito laikotarpio radinių – gintaro gabalėlių ir keramikos (Bezzenberger, 1895, p. 239). Šukės buvo labai lengvos, sudūlėjusios, jų molio masė liesinta grūstų kriauklelių priemaišomis. Pagal indų profilį ir ornamentiką nustatyta, kad tai yra pati ankstyviausia keramika Rytprūsiuose (Engel, 1935, p. 160). Deja, tiksli paminklo vieta nežinoma, tik pagal išlikusias iliustracijas galima spręsti, kad tai buvę Narvos kultūros klasikinio stiliaus puodai, ornamentuoti ištęsto ovalo formos įspaudais (9 pav.). Anot R. Rimantienės, ši keramika gali būti datuojama ankstyvuoju neolitu (Rimantienė, 1999b, p. 20), tačiau pakraštėlio briaunos nusklembimas bei ornamentika yra būdingesni viduriniajam neolitui.

Tik iš tarpukario literatūros žinoma ir daugiau dabartinėje Kaliningrado srityje bei Šiaurės Rytų Lenkijoje buvusių Narvos kultūros gyvenviečių. Altheidlauken (buvusi Labguvos apskritis, dab. Kaliningrado sritis) gyvenvietėje, šalia Nemunyno upės, aptiktas didelis kiekis tariamu šukiniu ornamentu, suformuotu iš smulkių apvijinių įspaudų, puoštų šukių (Kilian, 1938, p. 89). Šis, kaip ir dalis kitų tarpukario laikotarpiu Rytprūsiuose tyrinėtų paminklų, priskiriamas Šukinės-duobelinės keramikos kultūrai.

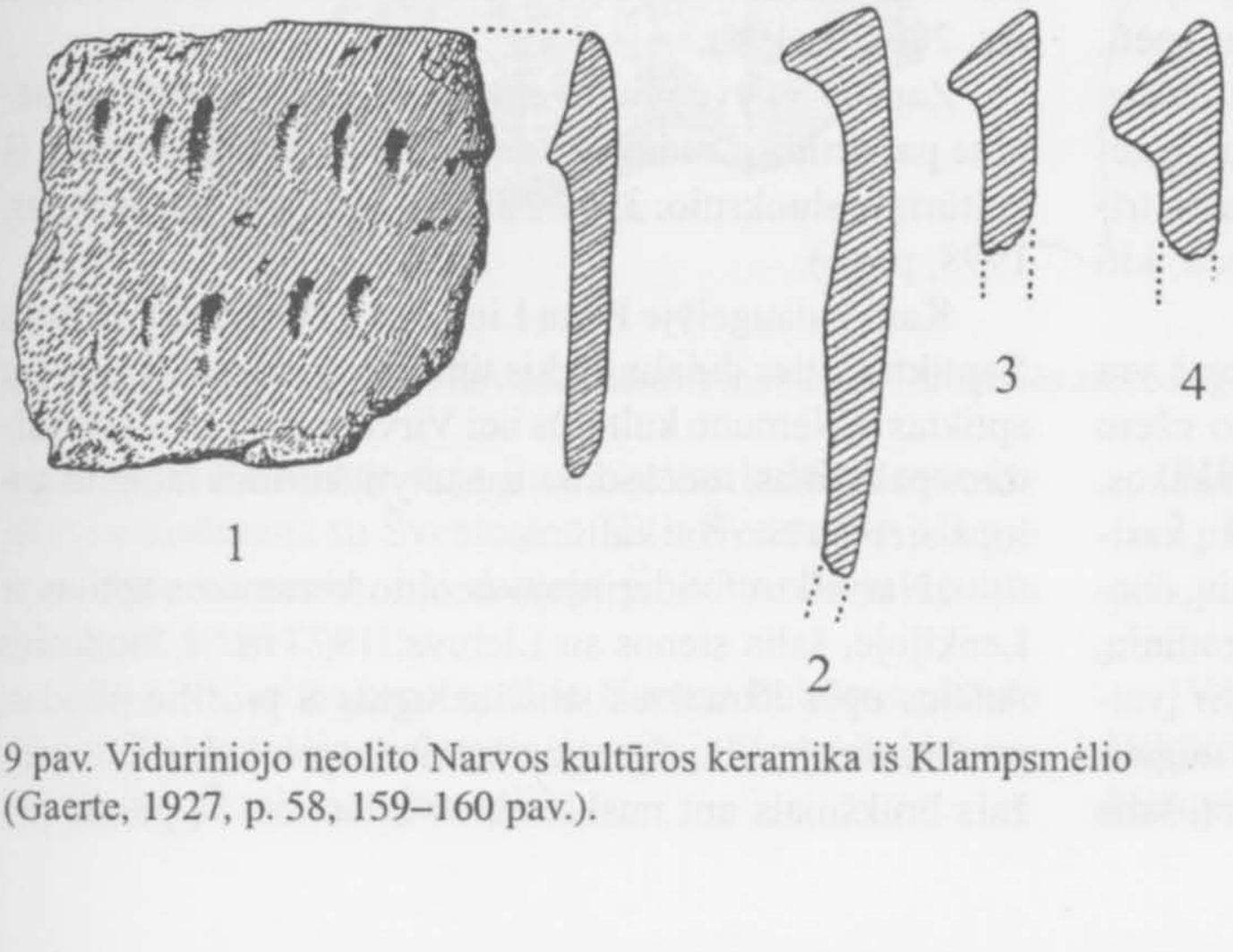

9 pav. Viduriniojo neolito Narvos kultūros keramika iš Klampsmėlio (Gaerte, 1927, p. 58, 159–160 pav.).

Panašios tariamos šukinės keramikos aptikta ir dabartinės Lenkijos teritorijoje: Masuchowken (buvusi Lötzen apskritis, dabar – Lenkija, Varmijos–Mozūrų vaivadija) gyvenvietėje šukės ornamentuotos įkartėlėmis (Gross, 1939, p. 144), Weissenberg (lenk. Biała Góra) (buvusi Stuhm apskritis, dabar Lenkija, Pamario vaivadija) rastas pakraštėlis su paplokštinta briauna, ornamentuota apvijiniais įspaudais (Gaerte, 1927, p. 21, pav. 67), Bergfriede (lenk.

Barkweda) (buvusi Allenstein apskritis, dabar – Lenkija, Varmijos–Mozūrų vaivadija) aptiktos šukės su giliomis įkartėlėmis, taip pat I profilio pakraštėlis, ornamentuotas šukiniais įspaudais ir duobutėmis. Nors jo ornamentika artima Šukinės-duobelinės keramikos kultūrai, tačiau indo molio masė liesinta Narvos kultūrai būdingomis grūstų kriauklelių priemaišomis (Kempisty, 1986, p. 208).

Tarpukario laikotarpiu Šukinės-duobelinės keramikos kultūrai buvo priskiriama ir Cedmaro D gyvenvietė (Engel, 1935, p. 161). Dabar šį paminklą, kaip ir XX a. aštuntajame dešimtmetyje tyrinėtą Ančių pelkės gyvenvietę, dauguma tyrėjų priskiria Narvos kultūrai (Girininkas, 1985, p. 121; Kempisty, 1986, p. 204; Szymczak, 1995, p. 143).

Kaliningrado srityje 1994 m. tyrinėtas dar vienas „narviškas" paminklas – Pribrežnoje gyvenvietė, kur šalia gausios Pamarių kultūros keramikos pasitaikė ir nedidelis kiekis ankstyvesnio laikotarpio, t. y. viduriniojo neolito Narvos kultūros šukių (Saltsman, 2004, p. 142).

Pietvakarių Lietuvoje taip pat aptinkama Cedmaro ir Ančių pelkės gyvenvietėms artimos „narviškos" keramikos. Jos rasta Turlojiškės, Zapsės 1, Zapsės 5 gyvenvietėse.

Turlojiškės gyvenvietė (Kalvarijos sav., Kalvarijos sen.) yra dešiniajame Kirsnos upės krante. 1996–2002 m. A. Merkevičiaus vadovaujamų kasinėjimų metu ištirtas 731,5 m² plotas. Vienoje iš 2002 m. tirtų perkasų aptikta 11 gana didelių vienam storasieniui, greičiausiai smailiadugniui puodui priklausiusių šukių. Jo molio masė liesinta gausiomis grūstų kriauklelių priemaišomis. Puodas buvęs nežymiai profiliuotu kakleliu su nusklembta briauna, ornamentuota įstrižais stambiais apvijiniais įspaudais. Išorinis indo paviršius taip pat papuoštas įstrižais skirtingų krypčių apvijiniais įspaudais (10 pav.). Vienoje iš šukių matyti puodo taisymo žymė – sienelėje buvusi pragręžta skylė (10:2 pav.). Šalia šio indo aptikta gyvulių, žuvų kaulų, taip pat žmogaus kaukolės fragmentų (Merkevičius, 2002š, p. 5), kuriuos vargu ar galima sieti su keramika. Pagal puodo formą, molio masę ir apvijinį ornamentą galima spėti, kad čia viduriniajame neolite egzistavo Narvos kultūros gyvenvietė. Galbūt su šia „narviška" keramika susiję netoliese esančioje perkasoje aptikti titnaginiai radiniai: trikampis plokščiai retušuotas antgalis tiesiu pagrindu, kiti titnaginiai dirbiniai (Merkevičius, 2002, p. 23).

Zapsės 1 gyvenvietė (Lazdijų r., Kučiūnų sen.) yra dešiniajame Zapsės upės žiočių, virtusių Veisiejo ežero įlanka, krante, prie siauriausios Veisiejo ežero sąsmaukos. 1993, 1995 ir 1997 m. V. Juodagalvio vadovaujamų kasinėjimų metu ištirtas 154 m² plotas, kur aptikta židinių, duobių, stulpaviečių, akmens sankaupų, titnaginių radinių, keramikos šukių. Titnago inventoriaus gana daug ir įvairaus. Paminkle aptikta dviejų rūšių keramikos: su augalinėmis ir mineralinėmis priemaišomis. Dalyje šukių, šalia augalinių, pastebėta labai negausių smėlio priemaišų. Keramika su mineralinėmis priemaišomis priskirtina vėlyvajam neolitui–bronzos amžiaus pradžiai (Juodagalvis, 2001, p. 189–199), tuo tarpu šukės su smulkiomis augalinėmis priemaišomis turi nemažai Narvos kultūros klasikinio stiliaus keramikai būdingų bruožų. Aptiktas nedidelis indo pakraštėlio fragmentas, kuris greičiausiai yra CS formos kaklelio į vidų nusklembtos briaunos (galbūt ornamentuotos, bet nusizulinusios) dalis (Juodagalvis, 2001, p. 192, 2.44:5 pav.). Tokios pat molio masės sudėties buvo ir smailus dugnelis bei šukės, kurių viena papuošta žingsniuojančios eglutės, o kita – smulkių keturkampių duobučių ornamentu. Kai kurių indų sienelės nežymiai brūkšniuotos.

Zapsės 5 gyvenvietė (Lazdijų r., Kučiūnų sen.) yra kairiojoje Zapsės upės žiočių pusėje, šiaurės vakariniame Veisiejo ežero krante esančiame smėlingame kyšulyje. 1992–1998 m. V. Juodagalvio ir G. Grižo vadovaujamų kasinėjimų metu ištirtas 758 m² plotas. Čia aptiktas akmens amžiaus gyvenvietės bei geležies amžiaus kapinyno ir gyvenvietės palikimas. Tyrinėtame plote rasta daug archeologinių objektų, tačiau akmens amžiui priklauso tik keletas židinių ir ūkinių duobių.

Zapsės 5 gyvenvietėje aptikta keli tūkstančiai keramikos fragmentų, kurių apie 40% sudaro šukės su augalinėmis priemaišomis molio masėje. 10% sudaro keramikos fragmentai su kvarcito ir augalinėmis priemaišomis, o likusieji – su mineralinėmis. Su Narvos kultūros palikimu sietinos bent kelios šukės su augalinėmis priemaišomis molio masėje. Jos ornamentuotos horizontaliomis duobučių, pailgų ir grūdelių pavidalo įspaudėlių eilutėmis. Aptikti ir klasikinio stiliaus „narviškai" keramikai priskirtini pakraštėliai (Juodagalvis, 2001, 2.46:1; 2.47:1 pav.). Be to, keliose vienam indui priklausiusiose šukėse matyti taisymo skylės, kurios dažnai siejamos su „narviška" tradicija. V. Juodagalvis nurodo, kad šio paminklo keramikos ornamentika yra artima Ančių pelkės gyvenvietei (Juodagalvis, 2001, p. 194).

Zapsės 5 gyvenvietės egzistavimą viduriniajame neolite patvirtina ir radiokarbono metodu datuotos anglys iš kultūrinio sluoksnio: 3967/3354 BC (Grižas, Juodagalvis, 1998, p. 16).

Kaip ir daugelyje Pietų Lietuvos gyvenviečių, Zapsės 5 aptiktas išties didelis kiekis titnaginių radinių. Tiesa, čia aptiktas ir Nemuno kultūros bei Virvelinės keramikos kultūros palikimas, todėl sunku nustatyti, kuriuos radinius galima sieti su Narvos kultūra.

„Narviškos" viduriniojo neolito keramikos aptikta ir Lenkijoje, šalia sienos su Lietuva. 1977 m. iš Juodosios Ančios upės ištrauktas smailiadugnis S profilio puodas, puoštas dviejų eilių zigzago ornamentu prie kaklelio ir įstrižais brūkšniais ant nusklembtos briaunos. Šį puodą pa-

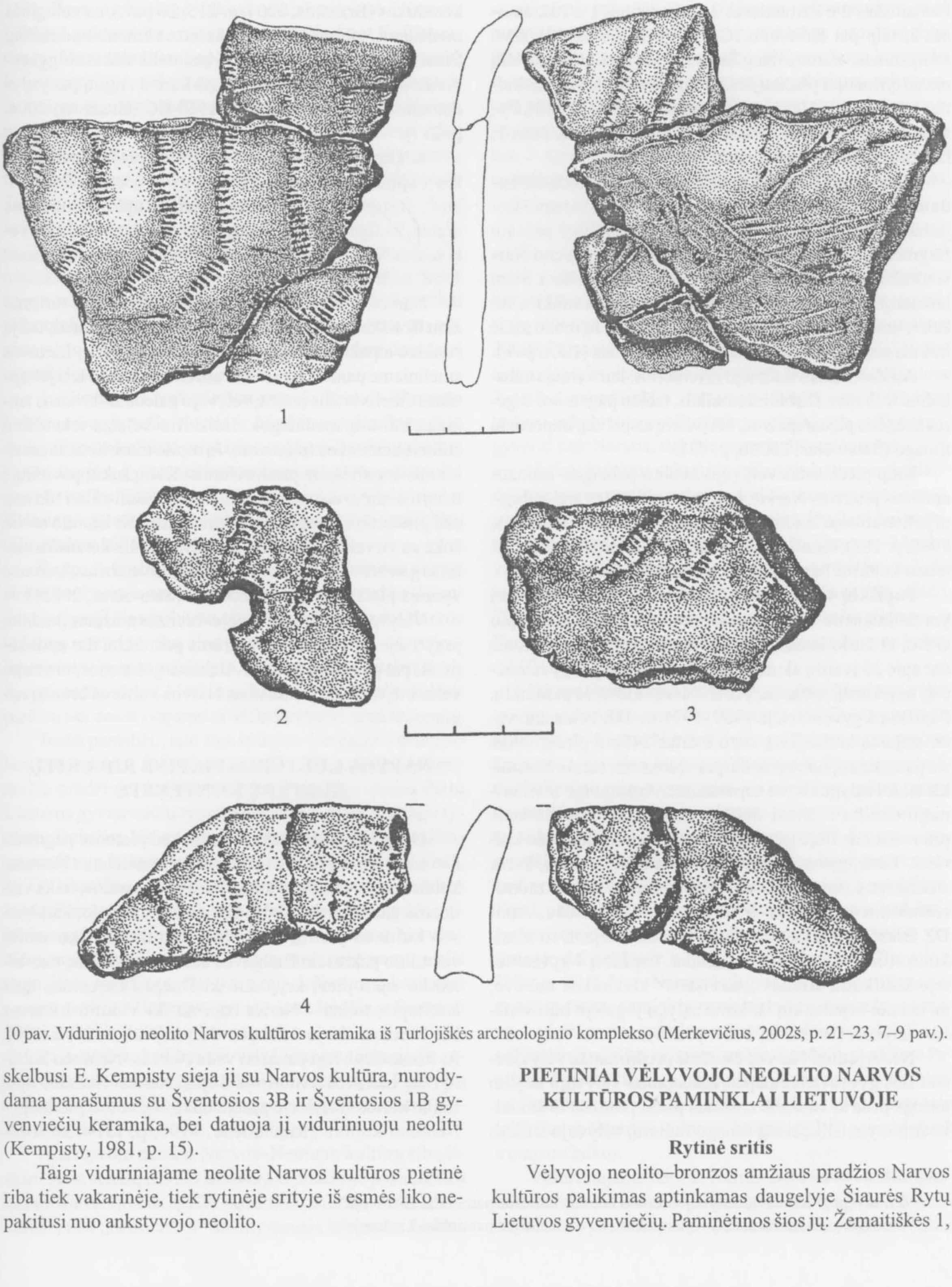

10 pav. Viduriniojo neolito Narvos kultūros keramika iš Turlojiškės archeologinio komplekso (Merkevičius, 2002š, p. 21–23, 7–9 pav.).

skelbusi E. Kempisty sieja jį su Narvos kultūra, nurodydama panašumus su Šventosios 3B ir Šventosios 1B gyvenviečių keramika, bei datuoja jį viduriniuoju neolitu (Kempisty, 1981, p. 15).

Taigi viduriniajame neolite Narvos kultūros pietinė riba tiek vakarinėje, tiek rytinėje srityje iš esmės liko nepakitusi nuo ankstyvojo neolito.

PIETINIAI VĖLYVOJO NEOLITO NARVOS KULTŪROS PAMINKLAI LIETUVOJE

Rytinė sritis

Vėlyvojo neolito–bronzos amžiaus pradžios Narvos kultūros palikimas aptinkamas daugelyje Šiaurės Rytų Lietuvos gyvenviečių. Paminėtinos šios jų: Žemaitiškės 1,

Žemaitiškės 2 ir Žemaitiškės 3, Pakretuonės 1 ir Pakretuonės 2, taip pat Kretuono 1C. Be to, A. Girininkas savo straipsniuose nurodo daug Šiaurės Rytų Lietuvoje esančių mažai tyrinėtų ir plačiau neskelbtų vėlyvosios Narvos kultūros paminklų: Alaušas 1 (Girininkas, 1985, p. 120), Pyvesa, Salos, Čičirys, Drukščiai 1, Dysnykštis, Kiaunė 1, Duobio ežeras (Гириникас, 1988, с. 38).

Vėlyvosios Narvos kultūros palikimas aptiktas ir **Sudotos 2 gyvenvietėje**[5]**.** Su šiuo gyvenvietės laikotarpiu siejama dalis objektų: židinių, ūkinių duobių, pastatų fragmentų. Tai, kad apie 2600/2500 BC čia gyveno Narvos kultūros atstovai, patvirtina ir radiokarbono data. Šiam laikotarpiui greičiausiai priskirtinos dvi labai smulkios šukelės, ornamentuotos trumpų įkartėlių eilute. Jų molio masė liesinta smulkiomis augalinėmis priemaišomis (1:5, 6 pav.).

Aiškiau išsiskiria titnago inventorius, kur vyrauja nuoskalinė technika. Dirbiniai smulkūs, tačiau pagaminti iš geros kokybės pilkos spalvos, bet įvairių atspalvių, importinio titnago (Šatavičius, 2000b, p. 73).

Kaip piečiausias vėlyvojo neolito pabaigos–bronzos amžiaus pradžios Narvos kultūros paminklas archeologinėje literatūroje žinoma Papiškių 4 gyvenvietė (Brazaitis, 1998, p. 182), esanti ir šiauriausias viduriniojo neolito Nemuno kultūros paminklas (Piličiauskas, 2002, p. 121).

Papiškių 4 gyvenvietė (Vilniaus r., Rudaminos sen.) yra dešiniajame Vokės upės krante, apie 800 m nuo Papio ežero, iš kurio išteka upė. Šio ežero pakrantėse žinoma dar apie 20 įvairių akmens amžiaus laikotarpių gyvenviečių, tarp kurių, spėjama, yra ir Narvos kultūros paminklų. Papiškių 4 gyvenvietėje 1989–1991 m. Dž. Brazaičio vadovaujamų kasinėjimų metu ištirtas 240 m^2 plotas. Nors šis paminklas padengtas durpių sluoksniu, tačiau keramikai išlikti sąlygos buvo nepalankios. Ankstyvojo ir viduriniojo neolito radiniai dėl keramikos su mineralinėmis priemaišomis šioje gyvenvietėje priskiriami Nemuno kultūrai. Tiesa, gyvenvietėje rasta gana daug lancetų, kurių smaigalys suformuotas viršutinėje skeltės dalyje mikrorėžtukiniu nuskėlimu ir retušu arba tik retušu. Anot Dž. Brazaičio, tokie neolitiniai lancetai siejami su klasikinio stiliaus „narviška“ keramika. Papiškių 4 gyvenvietėje klasikinio stiliaus „narviškos“ keramikos nebuvo, tačiau dėl nepalankių išlikimo sąlygų ji galėjo būti visiškai sunykusi (Brazaitis, 2004, p. 201).

Neabejotinai Narvos kultūrai priskiriamas vėlyviausias šios gyvenvietės etapas, datuojamas vėlyvojo neolito antrąja puse ar bronzos amžiaus pačia pradžia. Iš šio laikotarpio yra išlikę daug titnago radinių, vėlyvojo stiliaus keramikos (Brazaitis, 2004, p. 215, 20 pav.), osteologinės medžiagos, gintaro radinių ir keletas akmeninių dirbinių. Šiam laikotarpiui priskirtas ir vienintelis aiškesnis gyvenvietės objektas – ūkinė duobė, iš kurios anglių pavyzdys datuotas C14 metodu – 2200/1950 BC (Brazaitis, 2004, p. 217).

A. Girininkas mini dar vieną, kiek piečiau nei Papiškių 4 aptiktą gyvenvietę. Jašiūnų gyvenvietėje (Šalčininkų r., Jašiūnų sen.), esančioje Merkio upės dešiniajame krante, žvalgomųjų archeologinių tyrimų metu aptikta vėlyvosios Narvos kultūros keramikos šukių (Гириникас, 1988, с. 38).

Narvos kultūros vėlyvojo stiliaus keramika turi mažiau išraiškingų bruožų nei klasikinio stiliaus indai, tad ją sunkiau atpažinti daugiasluoksniuose Pietryčių Lietuvos smėliniame paminkluose. **Paramėlio 2 gyvenvietėje**[6] aptiktas didelis kiekis įvairių vėlyvojo paleolito–bronzos amžiaus kultūrų medžiagos. Išsiskiria keletas tekstilinio stiliaus keramikos fragmentų. Jų molio masė liesinta smulkiomis augalinėmis priemaišomis. Kelių šukių paviršiuje matyti audinio atspaudai (3:4, 6 pav.). Šiam stiliui tikriausiai priskirtina ir augalinėmis priemaišomis liesinto molio šukė su virvelių įspaudais (3:5 pav.). Su šia keramika sietinas gausus vėlyvojo neolito titnago inventorius, kuriame vyrauja plačianuoskalinė technika (Šatavičius, 2003š).

Vėlyvojo neolito pabaigoje–bronzos amžiaus pradžioje rytinėje srityje Narvos kultūros paminklai dar aptinkami iki pat pietinės Lietuvos–Baltarusijos sienos, tuo tarpu vakarinėje srityje pastebimas Narvos kultūros bruožų nykimas.

NARVOS KULTŪROS PIETINĖ RIBA KITŲ KULTŪRŲ KONTEKSTE

Dauguma archeologų nurodo, kad pietuose pagrindiniai ir svarbiausi Narvos kultūros kaimynai buvo Nemuno kultūros atstovai. Visgi šių kultūrų tarpusavio sąveika vertinama gana skirtingai. M. Čarniauskis nurodo, kad Narvos kultūros pietinė riba ėjusi nuo Smolensko srities vakarinio pakraščio Dauguvos baseinu į vakarus, nuo Vitebsko suko pietų kryptimi iki Dnepro Berezinos upės aukštupio, toliau – Neries baseinu iki Vidurio Lietuvos bei Nemunu iki jo žemupio (Чарняўскі, 1997, с. 190). R. Rimantienė irgi panašiai veda Narvos–Nemuno kultūrų ribą. Lietuvos teritorijoje ji ėjusi Neries–Nemuno upių linija, kurios šiaurinėje pusėje buvo Narvos, o pietinėje – Nemuno kultūra (Rimantienė, 1996, p. 131–132, 149–

[5] Žr. skyrių „Pietiniai ankstyvojo neolito Narvos kultūros paminklai Lietuvoje“.
[6] Žr. skyrių „Pietiniai ankstyvojo neolito Narvos kultūros paminklai Lietuvoje“.

151). Tiesa, archeologė linkusi ryškiai praplėsti Nemuno kultūros įtakos zoną ir šiaurės kryptimi. Anot R. Rimantienės, Narvos kultūra paplitusi titnago žaliavos neturinčioje teritorijoje, tad titnago inventorius jai nebūdingas ir laikytinas Nemuno kultūros įtakos rezultatu. Taip Nemuno kultūros įtakos zona išplečiama net iki Dauguvos vidurupio (Rimantienė, 1996, p. 132). Tiesa, pastaruoju metu titnago žaliavos pradžios yra aptikta Riešės aukštumoje, Žeimenos aukštupyje, Biržulio ežero apylinkėse ir net Pietvakarių Latvijoje, t. y. jau grynai „narviškose" teritorijose. Taigi šis R. Rimantienės išsakytas argumentas lyg ir netenka prasmės. Be to, prie Kretuono ir Sudotos esančiose gyvenvietėse aptinkama importinio titnago ir iš gerokai tolimesnių teritorijų (Valdajaus aukštumos), nors ten egzistavusių kultūrų, jų teritorijų ar įtakų niekas tiesiogiai neperkelia į Šiaurės Rytų Lietuvą.

A. Girininkas kiek piečiau nurodo Narvos–Nemuno kultūrų ribą, ją veda Neries ir Merkio vandenskyra ir iš dalies Narvos kultūrai priskiria net Merkio aukštupį (nors šios teritorijos gyvenviečių ir nežinoma). Be to, archeologas Narvos kultūrai priskiria ne tik dalį Užnemunės, bet ir Kaliningrado srities bei Lenkijos Cedmaro tipo paminklus (Girininkas 1985, p. 121).

Be to, A.Girininkas rytinėje Narvos kultūros srityje išskiria vėlyvuoju neolitu–bronzos amžiaus pradžia datuojamą vėlyvąjį šios kultūros etapą. Šiuo laikotarpiu Narvos kultūros vakarinė riba eina palei Nevėžio upę, šiaurėje – iki Aiviekstės upės aukštupio, rytuose apima Vitebsko sritį, o pietuose siekia Merkio aukštupį ir yra paplitusi kiek piečiau nei ankstyvajame ar viduriniajame neolite.

Tenka pastebėti, kad šios Narvos–Nemuno kultūrų ribos koncepcijos suformuluotos dar XX a. 9-ojo dešimtmečio pradžioje, kai buvo tik ką prasidėjęs naujas Pietų Lietuvos gyvenviečių tyrinėjimų etapas. Beje, pirmųjų tyrinėtų Dubičių, Versminio, Ežerynų gyvenviečių medžiaga pradžioje laikyta artima Narvos kultūrai (Rimantienė, 1973), tik vėliau, išskyrus ankstyviausią Nemuno kultūros etapą (Чарняўскі, 1979, с. 50), nustatyta šių paminklų priklausomybė Nemuno kultūrai. Taigi tuo metu Narvos–Nemuno kultūrų riba buvo labiau teorinė, nei paremta realia tyrinėjimų medžiaga. Per pastarąjį dešimtmetį kasinėtos naujos neolito laikotarpio gyvenvietės leidžia suformuoti kiek kitokį šių kultūrų ribos modelį.

Pastebėtina, kad beveik visi Lietuvos teritorijoje aptikti Nemuno kultūros paminklai koncentruojasi Pietryčių lygumos geomorfologiniame rajone, išsiskiriančiame tankiu upių tinklu (Guobytė, 2001, 7 pav.).

Ankstyvojo neolito Narvos–Nemuno kultūrų ribą išskirti gana sunku, nes šio laikotarpio pradžioje pasirodžiusi keramika turėjo dar mažai išskirtinių bruožų – tiek „narviška", tiek „nemuniška" ankstyviausia keramika liesinta augalinėmis priemaišomis, o titnago inventoriuje vyravo mezolitinės tradicijos. Dėl šios priežasties visa daugelyje Pietų Lietuvos neolitinių gyvenviečių randama keramika su augalinėmis priemaišomis buvo priskiriama ankstyvajam Nemuno kultūros etapui. Pats šiauriausias ankstyvojo neolito Nemuno kultūrai priskirtinas paminklas – Varėnės 2 gyvenvietė. Tiesa, joje aptikta ir ankstyvojo–viduriniojo neolito „narviškos" keramikos (Ostrauskas, 1998).

Narvos kultūros rytinės srities ankstyvojo neolito paminklai aptinkami ne tik Neries upės baseine, bet ir piečiau. Lietuvos teritorijoje „narviškos" Zvidzės stiliaus keramikos rasta tose pačiose gyvenvietėse, kur buvo apsistoję ir Nemuno kultūros atstovai – Katros 1 (Girininkas, 2000), Paramėlio 2 gyvenvietėse (Šatavičius, 2003š). Susidaro įspūdis, kad šiose prie ežerų buvusiose patogiose žvejybai ir medžioklei vietose per daugiau nei 1000 metų trukusį ankstyvojo neolito laikotarpį ne kartą galėjo apsigyventi tiek Narvos, tiek Nemuno kultūros žmonės.

Narvos kultūros vakarinės srities piečiausi paminklai – tai ankstyvojo neolito pabaiga–viduriniuoju neolitu datuojamos Cedmaras A (Kaliningrado sritis), Dudka 1 bei pastaraisiais metais tyrinėta Ščepanki 8 (Lenkija, Varmijos–Mozūrų vaivadija) gyvenvietės. Šių gyvenviečių tyrinėtojai nelinkę jų priskirti Narvos kultūrai (Timofeev, 1996; Gumiński, 2005). Tiesa, tenka pastebėti, kad W. Gumińskiui kelia abejonių ir Kretuono ežero gyvenviečių priklausymas Narvos kultūrai (Gumiński, 1999, p. 67).

Vakarų Baltarusijos teritorijoje esantys šiauriausi ankstyvojo–viduriniojo neolito Nemuno kultūros paminklai koncentruojasi prie Nemuno upės aukštupio ir yra piečiau Lietuvos teritorijos. Per visą Nemuno kultūros egzistavimo laikotarpį pats šiauriausias jos paplitimo taškas, esantis ant Pietryčių lygumos ribos su Ašmenos aukštuma, – tai viduriniojo neolito Papiškių 4 gyvenvietė, kur rasta „nemuniškos" mineralinėmis priemaišomis liesintos keramikos, ornamentuotos gumburais bei terasiniais įspaudėliais. Tiesa, paminklą tyrinėjęs Dž. Brazaitis nurodo, kad šioje gyvenvietėje rasta daug lancetų su smaigaliu skeltės viršutinėje dalyje, kurie būdingi Narvos kultūrai (Brazaitis, 2004, p. 201). Nors Narvos kultūros klasikinio stiliaus keramikos šiame paminkle nerasta, tačiau archeologas mano, kad dėl prastų aplinkos sąlygų ji galėjo sunykti. Be to, vėlyvajame neolite–bronzos amžiaus pačioje pradžioje Papiškių 4 gyvenvietėje neabejotinai jau buvo apsistoję Narvos kultūros atstovai (Brazaitis, 2004, p. 204). Taigi taip toli į šiaurę Nemuno kultūros žmonės galėjo pasirodyti tik trumpam laikui.

Viduriniajame neolite Nemuno ir Narvos kultūrų keramika ryškiai skiriasi, todėl gerokai lengviau išskirti šių kultūrų palikimą. Narvos kultūros klasikiniam stiliui

būdingos augalinės ir kriauklelių priemaišos molio masėje, indų pakraštėliai į vidų nusklembtomis briaunomis, kurios dažnai papuoštos apvijiniais įspaudais, tariamų šukinių įspaudų, apvalių duobučių, stulpelių ornamentai išdėstyti geometrinėmis kompozicijomis (Brazaitis, 2002, p. 61), tuo tarpu Nemuno kultūros keramikai būdingos mineralinės priemaišos, gaubtuvo pavidalo pakraštėliai, terasinės juostelės, tinklinis raštas (Piličiauskas, 2002, p. 119).

Viduriniuoju neolitu datuojamos „narviškos" Šaltaliūnės (Ostrauskas, 1996), Miškinių (Šatavičius, 2000a) gyvenvietės. Spėjama, kad šio laikotarpio gyvenvietė buvusi ir netoli Varliškių pilkapyno (Luchtanas, 1999š). Be to, klasikinio stiliaus „narviškos" keramikos gausu Pietryčių Lietuvoje: Barzdžio miško 2, Varėnės 10, Varėnės 5, Ežerynų 23, Versminio 1, Zapsės 5 gyvenvietėse. Varėnės 2 (Ostrauskas, 1998) ir Gribašos 4 (Grinevičiūtė, 2002) gyvenvietėse rasta viduriniojo neolito, Narvos ir Nemuno kultūrų keramikos, tuo tarpu Karaviškių 6 gyvenvietėje aptikta indų, turinčių tiek „narviškų", tiek „nemuniškų" bruožų. Taigi viduriniajame, kaip ir ankstyvajame, neolite Nemuno kultūros atstovai Lietuvos teritorijoje nebuvo paplitę šiauriau Pietryčių lygumos, į kurią dažnai užklysdavo ir Narvos kultūros žmonės (11 pav.).

Vakarinėje Narvos kultūros srityje nuo viduriniojo neolito pačios pradžios jaučiama Piltuvėlinių taurių kultūros įtaka, kuri pastebima Kaliningrado srities Cedmaro A, Cedmaro D, Ančių pelkės (Тимофеев, 1996, c. 165), taip pat Pribreznoje gyvenvietėse (Saltsman, 2004, p. 151). K. Szymczak nurodo, kad įtaka buvusi abipusė, šiuo laikotarpiu Narvos kultūra paplitusi ne tik Kaliningrado srityje ir Šiaurės Rytų Lenkijoje, bet jos įtaka pastebima ir labiau į vakarus nutolusiuose Piltuvėlinių taurių kultūros paminkluose, aptiktuose Kujavijos Pamario vaivadijoje: Drzonowie 3, Grudziądzu–Mniszku 3 ir 3a, Mgoszczy 2 (Szymczak 1995, p. 142). S. Kukawka kiek plačiau analizuoja šiame regione egzistavusius Piltuvėlinių taurių ir Narvos kultūrų ryšius. Jis nurodo, kad Kujavijos žemėje susiformavusi Piltuvėlinių taurių kultūra apie 4100/4000 BC pasislinko šiauriau, kur susidūrė su Narvos kultūros teritorija. Dėl šių kultūrų tarpusavio ryšių atsirado naujas keramikos stilius, vadinamas Torun Mokre tipu. Labiausiai šis stilius paplitęs Chelmo žemėje, tačiau aptinkamas ir kairiajame Vyslos krante ar Kaliningrado srityje. Apie 3650/3550 BC dėl Narvos ir Piltuvėlinių taurių kultūros tarpusavio ryšių susiformavo Chelmo grupė. Apie 2900/2800 BC tiek Piltuvėlinių taurių kultūra, tiek Narvos kultūros elementai šiame regione staiga sunyko (Kukawka, 2001).

Dalis archeologų Piltuvėlinių taurių kultūros įtaką pastebi ne tik pietiniuose Narvos kultūros paminkluose, bet ir Latvijos teritorijoje esančiose šios kultūros gyvenvietėse (Timofeev, 1990, p. 142). Taigi susidaro įspūdis, kad per visą viduriniojo neolito laikotarpį Piltuvėlinių taurių ir Narvos kultūras siejo intensyvūs ryšiai, dėl kurių Lietuvos teritoriją pasiekė pirmosios gamybinio ūkio idėjos.

Vėlyvajame neolite tiek Nemuno, tiek Narvos kultūros teritorijoje jaučiama žemdirbių bendruomenių įtaka. Ypač didelę jų įtaką patyrė Nemuno kultūra, kuri praktiškai ir nustoja egzistavusi. Nors vėlyvojo neolito pradžioje dar egzistuoja keletas Nemuno kultūros gyvenviečių, tačiau buvusioje Nemuno kultūros teritorijoje palaipsniui įsitvirtina Rutulinių amforų ir Virvelinės keramikos kultūros. Tuo tarpu Narvos kultūros atstovai patyrė ženkliai silpnesnį šių agrarinių kultūrų poveikį, galbūt net pasislinko pietų kryptimi, užimdami nusilpusios Nemuno kultūros šiauriausias teritorijas. Paminėtina Papiškių 4 gyvenvietė, kur viduriniajame neolite buvo įsikūrę Nemuno kultūros atstovai, tuo tarpu vėlyvojo neolito pabaigoje–bronzos amžiaus pradžioje jau aptinkama Narvos kultūra. Vėlyvojo neolito–bronzos amžiaus pradžios Narvos kultūros sluoksniai pastebimi daugelyje Rytų Lietuvos gyvenviečių. „Narviškų" bruožų dar galima pastebėti ir dalyje Paramėlio 2 gyvenvietės medžiagos.

Taigi per pastarųjų dvidešimties metų laikotarpį tyrinėtų gyvenviečių medžiaga rodo, kad archeologinėje literatūroje pateikiama Narvos–Nemuno kultūrų riba turėtų ženkliai pasislinkti į pietus. Tose teritorijose, kur žemėlapiuose vaizduojama šiaurinė Nemuno kultūros sritis, nėra aptikta nė vieno šiai kultūrai priskirtino archeologinio paminklo, tuo tarpu Narvos kultūros gyvenvietės randamos net prie dabartinės pietinės Lietuvos–Baltarusijos sienos bei šiaurės rytinėje Lenkijos dalyje. Nemuno kultūros visi šiauriausi paminklai Lietuvos teritorijoje koncentruojasi Pietryčių lygumoje, kurią galima laikyti ir Narvos kultūros periferija. Narvos kultūros pietinę ribą per visą neolito laikotarpį galima būtų brėžti taip: nuo Neries aukštupio Baltarusijoje (nors tikėtina, kad ateityje bus rasta ir piečiau esančių Narvos kultūros paminklų, nes visi Nemuno kultūros paminklai koncentruojasi gerokai labiau į pietus – Nemuno upės aukštupyje) einant pietvakarių kryptimi per Merkio upės aukštupį, Pietryčių lygumos šiauriniu pakraščiu. Vakarinė Narvos kultūros sritis į pietus apėmė visą Kaliningrado sritį, Šiaurės Rytų Lenkijoje Palenkės vaivadijos šiaurinę dalį bei didžiąją Varmijos Mozūrų vaivadijos dalį. Tiesa, ši pajūrio teritorija viduriniojo neolito pabaigoje–vėlyvajame neolite buvo užgožta Rutulinių amforų kultūros, tuo tarpu rytinėje srityje Narvos kultūros pietinė riba išsilaikė dar bronzos amžiaus pradžioje nepakitusi ir galbūt net truputį pasislinko į pietus.

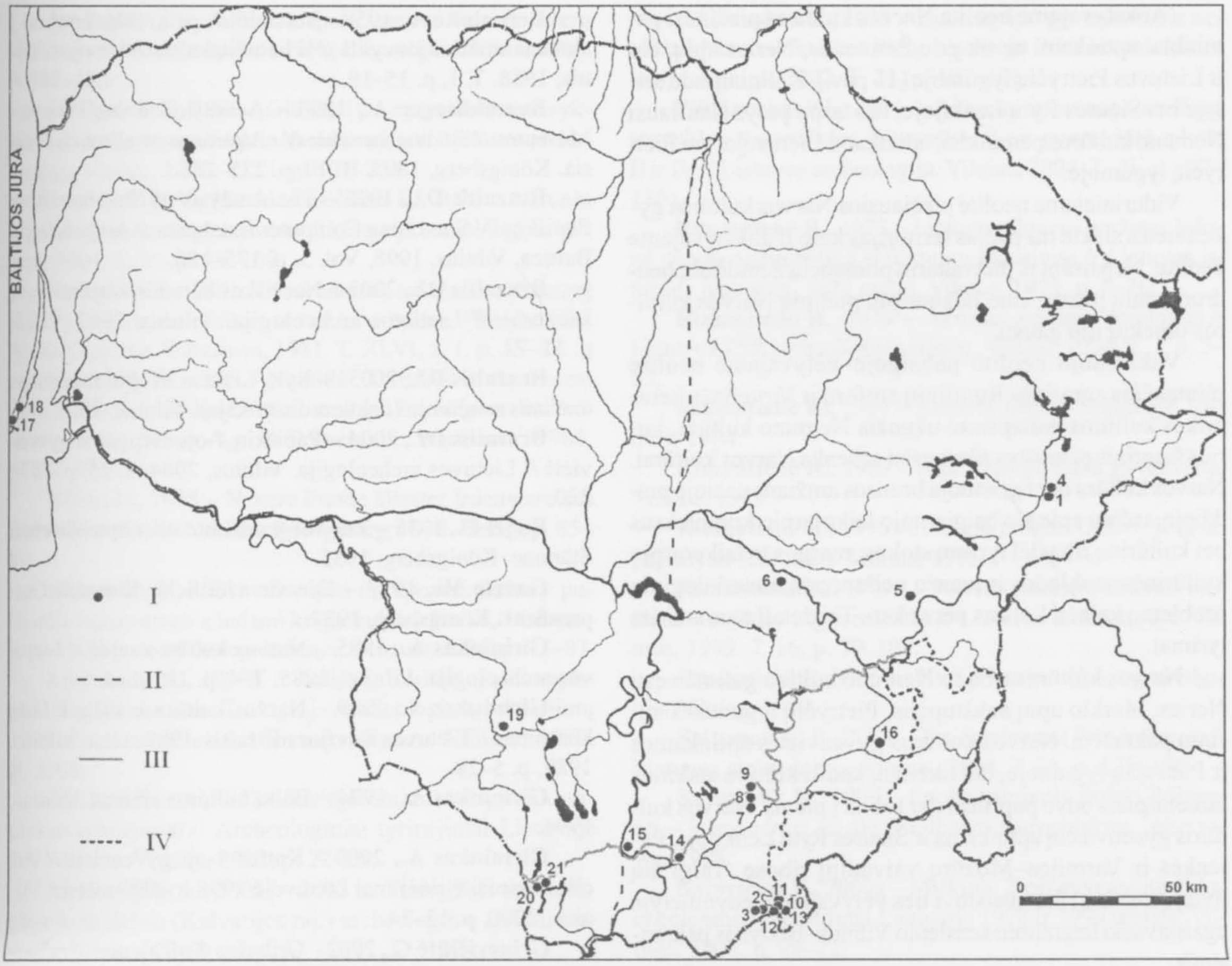

11 pav. Narvos kultūros pietinės gyvenvietės Lietuvoje. 1 – Sudota 2; 2 – Katra 1; 3 – Paramėlis 2; 4 – Šaltaliūnė; 5 – Miškiniai 2; 6 – Varliškės; 7 – Varėnė 2; 8 – Varėnė 5; 9 – Varėnė 10; 10 – Barzdžio miškas 2B; 11 – Gribaša 4; 12 – Karaviškės 6; 13 – Dubičiai 3; 14 – Versminis 1; 15 – Ežerynai 23; 16 – Papiškės 4; 17 – Nida; 18 – Klampsmėlis; 19 – Turlojiškė; 20 – Zapsė 1; 21 – Zapsė 5. I – pietinės Narvos kultūros gyvenvietės; II – spėjama riba tarp Narvos kultūros vakarinės ir rytinės sričių, III – paskutinio apledėjimo fliuvioglacialinė Pietryčių lyguma; IV – priešpaskutinio apledėjimo Ašmenos aukštuma (geomorfologinis rajonavimas pagal Guobytė, 2001, p. 33, 7 pav.). *E. Marcinkevičiūtės brėž.*

IŠVADOS

Narvos kultūros pietinės ribos ir jų kaita nustatytos dar XX a. 9-ojo dešimtmečio pradžioje, kai buvo tyrinėtos tik kelios Pajūrio, Šiaurės Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyvenvietės, tuo tarpu pagal tyrinėtojų pateiktas įvairias schemas Narvos kultūros pietiniai ar Nemuno kultūros šiauriniai paminklai dar nebuvo žinomi. Pastarųjų metų tyrimai Pietų Lietuvoje (ir ne tik) suteikė daug naujos informacijos apie pietines Narvos kultūros gyvenvietes ir leidžia detaliau nusakyti Narvos kultūros pietinę ribą, kuri ligi šiol likdavo plačiau neanalizuota.

Narvos kultūra išsiskiria savita keramika, titnago bei kaulo ir rago dirbiniais, leidžiančiais ją atskirti nuo kaimyninių Nemuno, Rutulinių amforų, Piltuvėlinių taurių, Virvelinės keramikos kultūrų. Labiausiai išsiskiriantis Narvos kultūros požymis – keramika, kuriai atskirais etapais būdingi nusklembti indų pakraštėliai, apvijinių įspaudų, smulkių duobučių, įspaudėlių, tariamų šukinių įspaudų ornamentas, dažniausia išdėstytas geometrinėmis kompozicijomis. Keramikos molio masė dažniausiai liesinta augalinėmis ir/ar grūstų kriauklelių priemaišomis, tik vakarinėje srityje nuo viduriniojo neolito dėta ir grūsto granito.

Ankstyvajame neolite Narvos kultūros piečiausi paminklai aptinkami ne tik prie Žeimenos, Neries upių, bet ir Lietuvos Pietryčių lygumoje (11 pav.), Kaliningrado srityje bei Šiaurės Rytų Lenkijoje, tuo tarpu patys šiauriausi Nemuno kultūros paminklai, aptinkami Lietuvoje, yra Pietryčių lygumoje.

Viduriniajame neolite piečiausios Narvos kultūros gyvenvietės siekia tas pačias teritorijas kaip ir ankstyvajame neolite. Nepaisant iš pietvakarių plintančių žemdirbių bendruomenių įtakos, šiuo laikotarpiu pietinių Narvos kultūros objektų itin gausu.

Viduriniojo neolito pabaigoje–vėlyvajame neolite plintančios agrarinės Rutulinių amforų ir Virvelinės keramikos kultūros palaipsniui užgožia Nemuno kultūrą, kurios šiaurinis pakraštys tikriausiai atitenka Narvos kultūrai. Narvos kultūra dar egzistuoja bronzos amžiaus pačioje pradžioje, tačiau apie šio baigiamojo laikotarpio kompleksus bei kultūrinę ribą dėl tyrimų stokos, margos to laikotarpio kultūrinės sanklodos ir įvairių neišspręstų metodologinių problemų kalbėti kol kas per anksti. Tai detalizuos ateities tyrimai.

Narvos kultūros ribą su Nemuno kultūra galima vesti Neries, Merkio upių aukštupiais, Pietryčių lygumos šiauriniu pakraščiu. Narvos kultūros gyvenvietės aptinkamos ir Pietryčių lygumoje, tad tikėtina, kad ši kultūra atskirais laikotarpiais buvo paplitusi dar toliau į pietus. Narvos kultūros gyvenviečių aptinkama ir Šiaurės Rytų Lenkijoje, Palenkės ir Varmijos–Mozūrų vaivadijų ribose. Taigi šių dviejų kultūrų riba nusistovi ties vėlyvajame ledynmetyje egzistavusio lateralinio senslėnio Vilnius–Berlynas pakrantėmis.

Tenka pastebėti, kad dauguma šiame straipsnyje aprašytų gyvenviečių dar nėra plačiai tyrinėtos ir skelbtos, turi mažai radiokarbono datų arba jos sunkiai siejamos su radiniais. Ateityje taikant tikslų radinių stratigrafinį ir planigrafinį fiksavimą bei radiokarbono datavimo metodą, susietą su konkrečiais radinių kompleksais, būtų galima tiksliau išskirti Narvos kultūros kompleksus daugiasluoksnėse gyvenvietėse ir detaliau nustatyti šios kultūros paplitimo ribas atskirais laikotarpiais.

Padėka. Nuoširdžiai dėkoju dr. Dž. Brazaičiui, habil. dr. A. Girininkui, dr. V. Juodagalviui, doc. dr. A. Merkevičiui, dr. T. Ostrauskui ir dr. E. Šatavičiui už suteiktą galimybę naudotis neskelbta tyrimų medžiaga.

ŠALTINIŲ IR LITERATŪROS SĄRAŠAS

Antanaitis-Jacobs I., Girininkas A., 2002 – Periodization and Chronology of the Neolithic in Lithuania // Archaeologia Baltica. Vilnius, 2002. Vol. 5, p. 9–39.

Bernotaitė A., 1958 – Versminio upelio I (Varėnos raj.) akmens amžiaus stovykla // Iš lietuvių kultūros istorijos. Vilnis, 1958. T. 1, p. 15–19.

Bezzenberger A., 1895 – Accessionen des Prussia–Museums // Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia. Königsberg, 1895. B. 19, p. 235–267.

Brazaitis Dž., 1998 – The Analysis of Materials from Papiškės IV Site Using Computer Databases // Archaeologia Baltica. Vilnius, 1998. Vol. 3, p. 175–186.

Brazaitis Dž., 2002 – Narviškos keramikos stiliai Rytų Lietuvoje // Lietuvos archeologija. Vilnius, 2002. T. 23, p. 51–72.

Brazaitis Dž., 2003š – Rytų Lietuva neolito ir bronzos amžiaus sandūroje (daktaro disertacija). Vilnius, 2003.

Brazaitis Dž., 2004 – Papiškių 4-oji durpyninė gyvenvietė // Lietuvos archeologija. Vilnius, 2004. T. 25, p. 187–220.

Engel C., 1935 – Zur Vorgeschichte der altpreußischen Stämme. Königsberg, 1935.

Gaerte W., 1927 – Die steinzeitliche Keramik Ostpreußens. Königsberg, 1927.

Girininkas A., 1985 – Narvos kultūros raida // Lietuvos archeologija. Vilnius, 1985. T. 4, p. 119–134.

Girininkas A., 1989 – Narvos kultūra ir baltų kilmės klausimas // Lietuvos istorijos metraštis. 1988 metai. Vilnius, 1989, p. 5–28.

Girininkas A., 1994 – Baltų kultūros ištakos. Vilnius, 1994.

Girininkas A., 2000 – Katros 1-oji gyvenvietė // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1998 ir 1999 metais. Vilnius, 2000, p. 12–14.

Grinevičiūtė G., 2002 – Gribašos 4-oji akmens amžiaus gyvenvietė // Archaeologia Lituana. Vilnius, 2002. T. 3, p. 5–33.

Grižas G., Juodagalvis V., 1998 – Zapsės upės 5-oji gyvenvietė // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1996 ir 1997 metais. Vilnius, p. 14–17.

Groß H., 1939 – Moorgeologische Untersuchungen der vorgeschichtlichen Dörfer in Zedmar–Bruch // Prussia. Königsberg, 1939. B. 33/1–2, p. 100–169.

Gumiński W., 1999 – Kultura Zedmar a kultura Narva. Razem czy osobno // Światowit. Warszawa, 1999. Vol. 1(42), Fasc. B, p. 59–69.

Gumiński W., 2005 – Szczepanki 8. Nowe stanowisko torfowe kultury Zedmar na Mazurach [žiūrėta 2005 07 07]. Prieiga per internetą: http://www.szczepanki.pradzieje.pl/index.php?content=nowe_stanowisko.html.

Guobytė R., 2001 – Lietuvos geomorfologinis žemėlapis // Geologijos akiračiai. Vilnius, 2001, Nr. 3(43), p. 23–35.

Jablonskytė-Rimantienė R., 1969 – Ankstyvojo neolito stovykla Ežerynų kaime (Alytaus raj. Raitininkų apyl.) // Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai, A serija. Vilnius, 1969. T. 2(30), p. 101–109.

Juodagalvis V., 2001 – Zapsės upės ir Veisiejo ežerų apylinkės // Akmens amžius Pietų Lietuvoje. Vilnius, 2001, p. 188–195.

Juodgalvis V., 2002 – Glūkas 10 – epipaleolito stovykla ir neolito gyvenvietės prie Varėnės upės // Lietuvos archeologija. Vilnius, 2002. T. 23, p. 197–238.

Juodagalvis V., Marcinkevičiūtė E., 2004 – Varėnės upės 10-oji senovės gyvenvietė // Lietuvos archeologija. Vilnius, 2004. T. 25, p. 79–108.

Kempisty E., 1981 – Ostrodenne naszynie z Czarnej Hańczy i zagadnienie kultury narvskiej w Polsce // Wiadomości Archeologiczne. Warszawa, 1981. T. XLVI, z. 1, p. 15–22.

Kempisty E., 1986 – Neolithic Cultures of the Forest Zone in Northern Poland // Archaeologia Interregionalis: Problems of the Stone Age in Pomerania. Warszawa, 1986, p. 187–213.

Kilian L., 1938 – Neuere Funde ältester Irdenware aus Ostpreußen // Alt–Preußen. Königsberg, 1938. Heft 3, p. 85–89.

Kukawka S., 2001 – Związki ugrupowań kultury pucharów lejkowatych z ludami kręgu kultury Narva // Od neolityzacji do początków epoki brązu. Poznań, 2001, p. 75–83.

Luchtanas A., 1999š – Varliškių (Orliškių) pilkapyno (A1190), Vievio sen. Trakų raj. Archeologinių tyrinėjimų 1999 metais ataskaita. LII rankraštynas. Vilnius, 1999. B. 3306.

Merkevičius A., 2002 – Turlojiškės archeologinio komplekso tyrinėjimai // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2001 metais. Vilnius, 2002, p. 22–23.

Merkevičius A., 2002š – 2002 m. Turlojiškės archeologinio komplekso (Kalvarijos raj.) archeologinių tyrimų ataskaita. Vilnius, 2002.

Ostrauskas T., 1994 – Šaltaliūnės akmens amžiaus stovyklavietės – gyvenvietės tyrinėjimai // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1992 ir 1993 metais. Vilnius, 1994, p. 20–23.

Ostrauskas T., 1995š – Šaltaliūnės akm. a. gyvenvietės Švenčionių raj. 1994 m. tyrinėjimų ataskaita. LII rankraštynas. Vilnius, 1995, B. 2385.

Ostrauskas T., 1996 – Šaltaliūnės akmens amžiaus gyvenvietė // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1994 ir 1995 metais. Vilnius, 1996, p. 17–19.

Ostrauskas T., 1998 – Varėnės 2-oji senovės gyvenvietė // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1996 ir 1997 metais. Vilnius, 1998, p. 37–40.

Ostrauskas T., 2000 – Tyrinėjimai Barzdžio miško 2-ojoje gyvenvietėje 1999 m. // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1998 ir 1999 metais. Vilnius, 2000, p. 46–47.

Ostrauskas T., 2000š – Archeologiniai tyrinėjimai Varėnės 2-ojoje (Glūko XI A–145) senovės gyvenvietėje Varėnos raj. Varėnos sen. 1999 metais. Ataskaita. LII rankraštynas. Vilnius, 2000, B. 3614.

Piličiauskas G., 1999 – Karaviškių 6A gyvenvietė // Lietuvos archeologija. Vilnius, 1999, p. 229–238.

Piličiauskas G., 2002 – Dubičių tipo gyvenvietės ir neolitinė Nemuno kultūra Pietų Lietuvoje // Lietuvos archeologija. Vilnius, 2002. T. 23, p. 107–136.

Piličiauskas G., 2004 – Akmens ir bronzos amžiaus stovyklos Karaviškėse (Karviškių 6-oji gyvenvietė, plotai II ir IV // Lietuvos archeologija. Vilnius, 2004. T. 25, p. 157–186).

Rimantienė R., 1973 – Lietuvos akmens amžiaus šukinė puodų ornamentika ir finougrų klausimas // Lietuvos istorijos metraštis, 1972 metai. Vilnius, 1973, p. 5–26.

Rimantienė R., 1974 – Akmens amžiaus paminklai // Lietuvos TSR archeologijos atlasas. Vilnius, 1974. T. 1, p. 5–83.

Rimantienė R., 1984 – Akmens amžius Lietuvoje. Vilnius, 1984.

Rimantienė R., 1989 – Nida. Senųjų baltų gyvenvietė. Vilnius, 1989.

Rimantienė R., 1996 – Akmens amžius Lietuvoje (2-as papildytas leidimas). Vilnius, 1996.

Rimantienė R., 1999a – Pelesos paežerių akmens amžiaus stovyklos ir gyvenvietės // Lietuvos archeologija. Vilnius, 1999. T. 16, p. 79–107.

Rimantienė R., 1999b – Kuršių nerija archeologo žvilgsniu. Vilnius, 1999.

Saltsman E. B., 2004 – The Settlement Pribrezhnoye // Lietuvos archeologija. Vilnius, 2004. T. 25, p. 135–156.

Szymczak K., 1995 – Epoka kamienia Polski Północno – Wschodniej na tle Środkowo–europejskim. Warszawa, 1995.

Šatavičius E., 2000a – Miškinių 2-oji gyvenvietė // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1998 ir 1999 metais. Vilnius, 2000, p. 69–72.

Šatavičius E., 2000b – Sudotos archeologinio paminklų komplekso tyrinėjimai // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1998 ir 1999 metais. Vilnius, 2000, p. 72–76.

Šatavičius E., 2003š – Paramėlio-2 senovės gyvenvietės (Varėnos r.) archeologiniai tyrimai 2002 metais. Ataskaita. LII rankraštynas. Vilnius, B. 4006.

Šatavičius E., 2004š – Sudotos archeologinio paminklų komplekso archeologiniai tyrimai 2004 metais. Ataskaita. Kaišiadorys, 2004.

Timofeev V. I., 1990 – On the links of East Baltic Neolithic and the Funnelbeaker Culture // Die Trichterbecherkultur. Neue Forschungen und Hypothesen. Poznań, 1990. Teil I, p. 135–149.

Гирининкас А., 1981 – Связи неолитических нарвской и неманской культур в Восточной Литве // Проблемы этногенеза и этнической истории балтов. Тезисы докладов. Вильнюс, 1981, с. 12–14.

Гирининкас А., 1988 – Поздненарвская культура в Восточной Литве // Древности Литвы и Белоруссии. Вильнюс, 1988, с. 37–50.

Гурина Н. Н., 1967 – Из истории древних племен западных областей СССР (По материалам Нарвской

экспедиции) // Материалы и исследования по археологии СССР. № 144. Ленинград, 1967.

Гурина Н. Н., 1996 – Нарвская культура // Археология. Неолит средней Евразии. Москва, 1996, с. 136–147.

Тимофеев В. И., 1996 – Памятники типа Цедмар // Археология. Неолит средней Евразии. Москва, 1996, с. 162–165.

Чарняўскі М. М., 1979 – Неаліт Беларускага Панямоння. Мінск, 1979.

Чарняўскі М. М., 1997 – Нарвенская культура // Археалогія Беларусі. Т. 1. Каменны і бронзавы вякі. Мінск, 1997, с. 190–206.

Янитс Л. Ю., 1959 – Поселения эпохи неолита и раннего металла в приустье р. Эмайыги. Таллин, 1959.

THE SOUTHERN BORDER OF THE NARVA CULTURE

Eglė Marcinkevičiūtė

Summary

In the Lithuanian archaeological literature, the southern border of the Narva culture was defined at the beginning of the 9th decade of the 20th century, after several settlements in the seashore, and in the northeast and southeast of Lithuania had been explored. In the territory where the Narva culture and its southern neighbour Nemunas culture intersected on the map, no Neolithic sites were known. The Lithuanian archaeological literature presents two conceptions for the spreading of the Narva culture. R. Rimantienė draws the border of the Narva and Nemunas cultures in the Lithuanian territory along the Neris River and the Nemunas River, where in the northern part there was the Narva culture, and in the southern part there was the Nemunas culture. The archaeologist is inclined to broaden the influence zone of the Nemunas culture towards the north. According to R. Rimantienė, the Narva culture prevails in the territory where there was no flint, so flint inventory is not characteristic to it and it is considered to be the result of the influence from the Nemunas culture. So the influence of the Nemunas culture is extended up to the Daugava River midstream. Lately flint has been detected in the Riešė Hill, in Žeimena source, in the surrounding of Biržulis Lake and even in the southwestern Latvia, i.e. in pure „Narvian" territories. Therefore, this R. Rimantienė's argument has no meaning any longer. Besides, in the settlements near Kretuonas and Sudota, the imported flint is detected which is from far-distant territories (Valdajus Hill), though their cultures, territories and influences cannot be moved to the northeastern Lithuania.

A. Girininkas indicated the border of the Narva – Nemunas cultures a bit southwards. He draws it along the Neris river and the Merkys river watershed and partially ascribes the Merkys source to the Narva culture (though there are no known settlements from that territory). Besides, the archaeologist attributes not only a part of Užnemunė to the Narva culture, but also the sites from Kaliningrad region and sites of the Polish Cedmar type.

It is difficult to draw the southern border of the Narva culture of the Early Neolithic, since the first pottery of that period had a few distinctive features. Both „Narvian" and „Nemunas" earliest pottery had organic temper, and flint inventory had Mesolithic features. Due to this reason the pottery with organics temper found in most Neolithic settlements of the southern Lithuania is ascribed to the early stage of the Nemunas culture.

The Narva culture sites of the early Neolithic were detected not only in the Neris river basin, but also towards the south. In the Lithuanian territory, the „Narvian" pottery was found in the same settlements, where the representatives of the Nemunas culture settled down: in Katra 1 settlement (Fig. 2), Paramėlis 2 (Fig. 3; 1–3) settlement. There is an impression that in these locations near lakes and suitable for fishing and hunting during the early Neolithic period which lasted more than 1 thousand year, both the Narva culture people and the Nemunas culture people might have settled down.

The pottery of the Narva culture and of the Nemunas culture of the Middle Neolithic is distinctively different; therefore, it is much easier to distinguish the heritages of these cultures. The characteristic features of the Narva culture are organic and ground shell temper, vessel edges with incurving rims, which are often decorated with comb impressions, round hollows, geometrical ornaments, while the pottery of the Nemunas culture is characterised by mineral temper, convex edges, bands and net pattern.

The "Narvian" Šaltaliūnė (Fig. 4) and Miškiniai (Fig. 5) settlements are dated to the Middle Neolithic. There is also a hypothesis that there was one more settlement of this period located near Varliškės barrow cemetery (Fig. 6). Also the southeastern part of Lithuania is also abundant in the „Narvian" pottery: Barzdys forest 2, Varėnė 10 (Fig. 8), Varėnė 5, Ežerynai 23, Versminis 1, Zapsė 5 settlements. In Varėnė 2 (Fig. 7) and Gribaša 4 settlements the pottery dated to the Middle Neolithic and to the Nemunas and Narva cultures was found, while the vessels found in Karaviškės 6 settlement had both „Narvian" and „Nemunas" features. Therefore in the Middle Neolithic, as in the Early Neolithic, the representatives of the Nemunas culture in Lithuania were not spread further than up to the Southeastern Plain to the north, where the people of the Narva culture were sometimes met (Fig. 11).

The most northern Nemunas culture sites of the Early Neolithic and Middle Neolithic located in the western Belarus were concentrated next to the Nemunas river source and they are located more southwards of Lithuania. During all the existence period of the Nemunas culture, the most northern point of its spreading located on the border of the Southeast Plain and the Ašmena Hill was Papiškiai 4 settlement of the Middle Neolithic, where the pottery of the Nemunas culture with mineral temper was found. Dž. Brazaitis who explored this site, indicates that in this settlement there were a lot of lancets with a nib on the upper part of the blade found which were characteristic to the Narva culture. Though the pottery of the Narva culture of the Middle Neolithic was not found in this site, the archaeologist thinks that due to poor conditions it might have rotted away. Besides, in the Late Neolithic and at the beginning of the Bronze Age, Papiškiai 4 settlement was certainly settled down by the representatives of the Narva culture. So far to the north the people of the Nemunas culture could have arrived only for a short time.

The pottery of the Narva culture of the Middle Neolithic was found in Užnemunė, in Turlojiškė (Fig. 10), Zapsė 1, Zapsė 5 settlements. From the very beginning of the Middle Neolithic, the influence of the Funnel Beaker culture is felt. Some archaeologists observe the influence of the Funnel Beaker culture not only in southern sites of the Narva culture, but also in the settlements of this culture located in the Latvian territory. The Polish archaeologists indicated that the influence was mutual. At that period, the Narva culture was spread not only in Kaliningrad region and in the northeastern Poland, but also its influence was observed even in the western sites of the Funnel Beaker culture detected in the Kujawsko – Pomorskie voivodship. Therefore, there is an impression that during the whole period of the Middle Neolithic, the Funnel Beaker Culture and the Narva culture were closely related, due to which the first production economy ideas reached the Lithuanian territory.

In the Late Neolithic both in the territories of the Nemunas culture and the Narva culture, the influence of agricultural communities is felt. Especially great influence was made to the Nemunas culture, which then even stopped existing. The representatives of the Narva culture experienced significantly weaker influence of these agrarian cultures. It might be that due to that, they even moved southwards occupying the north territories of the weakly Nemunas culture. The Papiškiai 4 settlement also must be mentioned where in the Middle Neolithic the representatives of the Nemunas culture were settled down, while at the end of the Late Neolithic and at the beginning of the Bronze Age, the Narva culture was detected. In the Late Neolithic and during the beginning of the Bronze Age, the layers of the Narva culture were observed in majority settlements of the Eastern Lithuania. The "Narvian" features also can be observed in a part of the materials from Pamarėlis 2 settlement (Fig. 3:4–7).

During the last 20-year period, the materials from the settlements explored show that the southern border of the Narva culture presented in the archaeological literature should be significantly moved to the south. In those territories where the northern part of the Nemunas culture region is shown on the map, no archaeological site ascribed to that culture was detected, while the settlements of the Narva culture are found even beside the present southern border between Lithuania and Belarus and in the northeastern part of Poland. All the most northern sites of the Nemunas culture in the territory of Lithuania are concentrated in the Southeastern Plain, which can be regarded as a periphery of the Narva culture. During all the Neolithic period, the southern border of the Narva culture can be drawn as follows: from the Neris River source in Belarus (it is likely that in the future more southern sites of the Narva culture will be found, since all the sites of the Nemunas culture are concentrated more towards the south – at the Nemunas River source) towards southwest over the Merkys River source, along the northern edge of the Southeastern Plain. The western region of the Narva culture towards the south covers all Kaliningrad region, the northern part of the Podlaskie voivodship of the northeastern Poland and the major part of the Varmya – Masuria voivodship. This seaside territory at the end of the Middle Neolithic and in the Late Neolithic was dwarfed by the Globular Amphora culture, while in the eastern region the southern border of the Narva culture survived in the

beginning of the Bronze Age unchanged and it is likely that it even has moved southwards.

LIST OF ILLUSTRATIONS

Fig. 1. The pottery of the Narva culture dated to the Early Neolithic (1–4) and the Late Neolithic (5, 6) found in Sudota 2 settlement.

Fig. 2. The Pottery of Zvidze style from Katra 1 settlement.

Fig. 3. The pottery characteristic to the Narva culture of the Early Neolithic (1–3) and the Late Neolithic (4–7) found in Paramėlis 2 settlement.

Fig. 4. The pottery of the Narva culture of the Middle Neolithic from Šaltaliūnė settlement (Ostrauskas, 1995š, p.36, Fig. 5).

Fig. 5. The pottery of the Narva culture of the Middle Neolithic from Miškiniai 2 settlement.

Fig. 6. The pottery of the Narva culture of the Middle Neolithic from Varliškės barrow cemetery.

Fig. 7. The pottery characteristic to the Narva culture of the Middle Neolithic from Varėnė 2 settlement. (Ostrauskas, 2000š, p. 70, Fig. 11:2, 3, 11).

Fig. 8. The pottery characteristic to the Narva culture of the Middle Neolithic from Varėnė 10 settlement.

Fig. 9. The pottery of the Narva culture of the Middle Neolithic from Klampsmėlis (Gaerte, 1927, p. 58, Fig. 159–160).

Fig. 10. The pottery of the Narva culture of the Middle Neolithic from Turlojiškė archaeological complex (Merkevičius, 2002š, p. 21–23, Fig. 7–9).

Fig. 11. The southern settlements of the Narva culture in Lithuania: 1 – Sudota 2; 2 – Katra 1; 3 – Paramėlis 2; 4 – Šaltaliūnė; 5 – Miškiniai; 6 – Varliškės; 7 – Varėnė 2; 8 – Varėnė 5; 9 – Varėnė 10; 10 – Bardžio miškas 2B; 11 – Gribaša 4; 12 – Karaviškės 6; 13 – Dubičiai 3; 14 – Versminis 1; 15 – Ežerynai 23; 16 – Papiškės 4; 17 – Nida; 18 – Klampsmėlis; 19 – Turlojiškė; 20 – Zapsė 1; 21 – Zapsė 5.

I – the southern settlements of the Narva culture; II – the supposed border between the western and eastern parts of the Narva culture; III – the fluvioglacial southeastern plain of the last glaciation; IV – the Ašmena Hill of the next to last glaciation (geomorphological regioning according to Guobytė, 2001, p. 33, Fig. 7).

Eglė Marcinkevičiūtė
Vilniaus universitetas, Istorijos fakultetas, Archeologijos katedra,
Universiteto g. 7, 01513, Vilnius.
el. paštas: magle@dtiltas.lt

Gauta 2005 07 08